

Η ΑΡΕΤΗ ΩΣ ΥΨΙΣΤΗ ΤΕΧΝΗ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΚΛΗ ΚΑΙ Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΤΗΣ ΠΛΟΥΤΑΡΧΕΙΑΣ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Ανεξάρτητα από το πώς πρέπει να ερμηνευθούν οι δηλώσεις του Πλούταρχου στα προοίμια των *Παραλλήλων Βίων* του, δηλαδή αν έχουν γενικότερη προγραμματική ισχύ ή, το πιθανότερο, σχετίζονται πρωτίστως με τη συζυγία που ακολουθεί, η πλουτάρχεια βιογραφία είναι στο σύνολό της ηθογραφική, έχει σκοπό την παρουσίαση του ήθους ενός βιογραφούμενου προσώπου και την ηθική βελτίωση των αναγνωστών.¹ Σύμφωνα με τον Albrecht Dihle² τρεις αριστοτελικές διδαχές υπήρξαν καθοριστικές στην εξέλιξή της: η σχέση των πράξεων ενός ανθρώπου με το ήθος, όπως καταγράφεται στα *Ηθικά Νικομάχεια*, η διδασκαλία του πάθους, όπως αποτυπώνεται κυρίως στη *Ψητορική*, και οι ηθικοί χαρακτήρες-τύποι, οι οποίοι στηρίζονται στα *Ηθικά Νικομάχεια* και περιγράφονται στους *Χαρακτήρες* του Θεοφράστου. Ο Πλούταρχος, υπό την επίδραση της αριστοτελικής σύλληψης της αρετής ως *ἕξεως* (*Ηθ. Νικομ.* 1105b 20 κ.ε.), επικεντρώνεται στην προβολή του ήθους ενός ανθρώπου, το οποίο ορίζεται στη σχέση του με τα πάθη και διαμορφώνεται στην πορεία της ζωής του, ενώ η φύσις συνιστά μόνο την προδιάθεση. Στο *Περί τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς* 443C-D η κακία είναι αποτέλεσμα κακής αντιμετώπισης ενός πάθους, η αρετή καλής υπό την επίδραση του λογικού.³ Η φύσις ενός

Η ακόλουθη μελέτη αποτελεί την επεξεργασμένη και διευρυμένη μορφή ανακοίνωσής μου στο Ε' Διεθνές Συνέδριο της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, το οποίο πραγματοποιήθηκε στη Θήβα, 16-19 Σεπτεμβρίου 2005.

1. Βλ. ενδεικτικά Ἀλέξ. 1,2-3· *Περ.* 2· *Νικ.* 1,5· *Αἰμ.* 1· *Δημήτρ.* 1,6· D. A. Russell, «On Reading Plutarch's Lives», *G&R* 13 (1966) 139-154 (= B. Scardigli (επιμ.), *Essays on Plutarch's Lives*, Οξφόρδη 1995, σσ. 75-94)· Ph. A. Stadter, «The Proems of Plutarch's Lives», *ICS* 13,2 (1988) 284 κ.ε.· Chr. Pelling, «Plutarch's Adaptation of his Source-Material», *JHS* 100 (1980) 135 κ.ε. (= Scardigli, *Essays*, σσ. 142 κ.ε. = Chr. Pelling, *Plutarch and History. Eighteen Studies*, Λονδίνο 2002, σσ. 102 κ.ε.)· T. Duff, *Plutarch's Lives. Exploring Virtue and Vice*, Οξφόρδη 1999, σσ. 13-71.

2. A. Dihle, *Studien zur griechischen Biographie*, Göttingen ²1970, σσ. 57-87. Πρβ. και τις διαφοροποιήσεις του Chr. Pelling, «Aspects of Plutarch's Characterization», *ICS* 13,2 (1988) 257-274, ιδ. 258 κ.ε. (= Chr. Pelling, *Plutarch and History. Eighteen Studies*, Λονδίνο 2002, σσ. 283-300, ιδ. 284 κ.ε.)

3. Η δ' ἕξις ἰσχύς και κατασκευὴ τῆς περὶ τὸ ἄλογον δυνάμεως ἐξ ἔθους ἐγγενομένη,

ανθρώπου παραμένει σταθερή, όπως ένα αγρόκτημα, αλλά οι τρόποι και το ήθος, δηλαδή οι καρποί της φυσικής προδιάθεσης, αλλάζουν, ανάλογα με την καλλιέργεια της φύσεως.⁴ Κατά συνέπεια, η πεμπτουσία μιας ζωής κρίνεται όχι από τις πράξεις της αλλά από το ήθος που εκδηλώνεται και διαμορφώνεται μέσα από αυτές τις πράξεις.

Όπως έδειξα σε προγενέστερη συμβολή μου,⁵ η σύγκριση ανάμεσα στις εικαστικές τέχνες και τη βιογραφία την οποία παρουσιάζει ο Πλούταρχος στο προοίμιο της συζυγίας Περικλής-Φάβιος Μάξιμος (κεφ. 1 και 2), προσφέρεται για παραλληλισμούς και διαφοροποιήσεις ανάμεσα σε συγγενή λογοτεχνικά είδη, όπως είναι η βιογραφία και το εγκώμιο. Το μοτίβο της σύγκρισης λογοτεχνικών έργων με μνημεία τέχνης αναδεικνύει τον παραδειγματικό χαρακτήρα των πρώτων ως μια στημονική ιδέα που κατέχει περίοπτη θέση τόσο στον *Ευαγόρα* του Ισοκράτη όσο και στην πλουτάρχεια βιογραφία. Παράλληλα όμως, και αυτό είναι το θέμα της παρούσας μελέτης, καθορίζει σε σημαντικό βαθμό και τη διαδικασία της βιογράφησης, σε άμεση συνάφεια με την επίτευξη των παιδευτικών στόχων του Πλουτάρχου. Ο βιογράφος ξεκινά από την έμφυτη τάση του ανθρώπου για παρατήρηση και γνώση (1,2: *φιλομαθές τι κέκτηται και φιλοθέαμον*) και διαφοροποιεί ανάμεσα σε πράγματα που αξίζουν ή δεν αξίζουν αυτή την παρατήρηση. Ενώ οι αισθήσεις λειτουργούν παθητικά στα ερεθίσματα του εξωτερικού κόσμου, χρήσιμα είτε άχρηστα, το πνεύμα είναι σε θέση να καθορίσει τη στάση του ανθρώπου απέναντι σε κάποιο ερέθισμα, να το προσεγγίσει ή να απομακρυνθεί από αυτό. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο ο άνθρωπος πρέπει να στρέφεται στο άριστο, όχι μόνο για να το παρατηρεί αλλά και για να καλλιεργείται εσωτερικά (1,2: *ίνα μὴ θεωρῆ μόνον, ἀλλὰ και τρέφεται τῷ θεωρεῖν*). Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν τα έργα της αρετής, δηλαδή τα κατορθώματα των ηρώων του Πλουτάρχου, τα οποία εμπνέουν επιθυμία προς μίμηση (1,4: *ζῆλόν τινα και προθυμίαν ἀγωγὸν εἰς μίμησιν*). Αντίθετα, οι πλαστικές τέχνες περιορίζονται στην αισθητική απόλαυση, δεν προκαλούν

κακία μὲν ἂν φαύλως, ἀρετὴ δ' ἂν καλῶς ὑπὸ τοῦ λόγου παιδαγωγηθῆ τὸ πάθος. Πρβ. για το θέμα S. Swain, «Character Change in Plutarch», *Phoenix* 43 (1989) 62-68. Για τη σχέση του Πλουτάρχου με τον Αριστοτέλη βλ. συνοπτικά F. H. Sandbach, «Plutarch and Aristotle», *ICS* 7 (1982) 207-232· D. Babut, «Plutarque, Aristote et l'Aristotélisme», στο: L. van der Stockt (επιμ.), *Plutarchea Lovaniensia. A Miscellany of Essays on Plutarch*, Louvain 1996, σσ. 1-28.

4. Βλ. Κοριολ. 1,3· *Πῶς δεῖ τ. νέον ποιημ. ἀκ.* 31B-C· *Περὶ τῆς ἡθ. ἀρετ.* 451B-452A· Dihle, *Studien*, ό.π., σσ. 84-85.

5. E. Alexiou, «Enkomion, Biographie und die "unbeweglichen Statuen". Zu Isokrates *Euagoras* 73-76 und Plutarch *Perikles* 1-2», *C&M* 51 (2000) 103-117 (ελλην. μτφρ. «Εγκώμιο, Βιογραφία και τα "ακίνητα αγάλματα": Ισοκράτης, *Ευαγόρας* 73-76 και Πλούταρχος, *Περικλής* 1-2», στο: Α. Βασιλειάδης κ.ά. (επιμ.), *Δημητρίω στέφανος. Τιμητικός τόμος Δημ. Λυπουρλή*, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 105-122).

μίμηση εξαιρετικών αρετών. Ο Πλούταρχος δημιουργεί μια άμεση σχέση ανάμεσα στον «θεατή» ενός αγάλματος ή μιας βιογραφίας και τον καλλιτέχνη-δημιουργό.⁶ Η επανάληψη των λέξεων *ἔργον* και *εἰργασμένος* είναι χαρακτηριστική (2,1-2): δημιουργοί είναι αφενός οι καλλιτέχνες και ἔργο ένα άγαλμα, αφετέρου οι ἥρωες των βιογραφιών και ἔργο οι πράξεις τους. Όταν θαυμάζει κανείς ένα άγαλμα, δεν διακατέχεται από την επιθυμία να μιμηθεί τον γλύπτη, ο οποίος επενδύει τον μόχθο του σε ανώφελα ἔργα (2,1: *τὸν ἐν τοῖς ἀχρήστοις πόνον*), όταν μελετά όμως μια βιογραφία, επιθυμεί να μιμηθεί τον πρωταγωνιστή της, οι πράξεις του οποίου προκαλούν *μιμητικὸν ζῆλον* (2,2). Κατά συνέπεια, ο αναγνώστης-θεατής όχι μόνο τέρπεται από το ἔργο τέχνης της βιογραφίας, αλλά και ωφελείται (*ὥσθ' ἅμα θαυμάζεσθαι τὰ ἔργα καὶ ζηλοῦσθαι τοὺς εἰργασμένους*). Η δύναμη της αρετής στις βιογραφίες (*τὸ καλόν*) συντελεί στη διαμόρφωση του χαρακτήρα και την ηθική προαίρεση των αναγνωστών. Και αυτό συμβαίνει, εν τέλει, όχι με παθητική μίμηση αλλά με συστηματική ενασχόληση με το ἔργο (2,4: *οὐ τῇ μιμήσει τὸν θεατὴν, ἀλλὰ τῇ ἱστορίᾳ τοῦ ἔργου τὴν προαίρεσιν παρεχόμενον*).⁷ Ἐτσι οι ἥρωες των βιογραφιών υπερβαίνουν τη λογοτεχνική τους διάσταση, μετατρέπονται σε ζωντανούς δημιουργούς και πραγματικούς «καλλιτέχνες της αρετής», ενώ η αρετή παριστάνεται ως ύψιστη τέχνη, η οποία διαπαιδαγωγεί τους αναγνώστες.⁸

6. Ο Πλούταρχος χρησιμοποιεί συστηματικά στο προοίμιο λέξεις που τοποθετούν τον αναγνώστη της βιογραφίας στο ίδιο επίπεδο με εκείνο του θεατή (1,2): *φιλοθέαμον, θεάματα, θεωρεῖν, θεωρῶ, θεωρεῖν*, (1,3): *θεάμασιν*, (1,6): *θεατῆς*, (2,1): *θεασάμενος*, (2,2): *θεωμένους, θαυμάζεσθαι*, (2,4): *θεατὴν*. Για τον αναγνώστη ως θεατή (spectator) βλ. D. H. J. Larmour, «Statesman and Self in the *Parallel Lives*», στο: L. de Blois κ.ά. (επιμ.), *The Statesman in Plutarch's Works, II: The Statesman in Plutarch's Greek and Roman Lives*, Leiden/Βοστώνη 2005, σσ. 43-51, ιδ. 48 κ.ε.

7. Αυτή είναι και η πιθανότερη ερμηνεία της αντίθεσης ανάμεσα στη μίμηση και την ιστορίαν η οποία προξενεί ερμηνευτικές δυσκολίες. Κι αυτό γιατί εκ πρώτης όψεως η αρνητική στάση του Πλουτάρχου απέναντι στη μίμηση αντιτίθεται στα προηγούμενα. Καθώς όμως ο Πλούταρχος είχε μιλήσει για *ζῆλόν τινα καὶ προθυμίαν ἀγωγὸν εἰς μίμωσιν* (1,4) και για *μιμητικὸν ζῆλον καὶ ἀνάδοσιν κινουσαν προθυμίαν καὶ ὁρμὴν ἐπὶ τὴν ἐξομοίωσιν* (2,2), δηλαδή για μια εξελικτική διαδικασία όχι για παγιωμένη κατάσταση, η τελευταία φράση θέλει να τονίσει την προτεραιότητα της συστηματικής ενασχόλησης με το ἔργο των ἀνδρῶν (*ἱστορία*) και όχι την παθητική μίμηση. Λύση ανάγκης είναι η εικασία χάσματος στο κείμενο ή η αντιμετώπισή του ως παραδείγματος επιδοτικής συμπλοκής, όπου απουσιάζουν τόσο το *μόνον* (sc. *οὐ μόνον τῇ μιμήσει*) όσο και το *καί* (sc. *ἀλλὰ καὶ τῇ ἱστορίᾳ τοῦ ἔργου*). Βλ. C. P. Jones, *Plutarch and Rome*, Οξφόρδη 1971, σ. 103 σημ. 4· Duff, *Plutarch's Lives*, ὁ.π., σσ. 37-38 με σημ. 77.

8. Πρβ. τον χαρακτηρισμό της αρετής ως μεγάλης τέχνης στο *Περὶ τοῦ Σωκράτους δαιμον*. 575C: *τῶν ὑπ' ἀρετῆς ὥσπερ τέχνης μεγάλης ἀπειργασμένων θεατῆν*. Βλ. επίσης *Δημήτρ.* 1,4: *αἶ τε πασῶν τελεώταται τεχνῶν, σωφροσύνη καὶ δικαιοσύνη καὶ φρόνησις· Δημοσθ.* 1,3· *Περὶ παιδ.* ἀγ. 2A· *Γυν. ἀρ.* 243B-C.

Στην πράξη, οι παραπάνω θέσεις του Πλουτάρχου καλούνται να επιβεβαιωθούν στους Βίους των πρωταγωνιστών της συζυγίας, του Περικλή και του Φάβιου Μάξιμου. Το προοίμιο ολοκληρώνεται με τις κοινές αρετές των δύο προσωπικοτήτων, οι οποίες συνοψίζονται στην *πραότητα*, τη *δικαιοσύνη* και την *ικανότητα* να υπομένουν την έλλειψη σύνεσης του δήμου και των συναρχόντων τους (1,5). Αν επικεντρώσουμε, σε αυτή τη μελέτη, την προσοχή μας στον Περικλή ως παράδειγμα προς μίμηση, αναφέρονται δύο κεντρικά ερωτήματα: πώς οι θέσεις του Πλουτάρχου περί αρετής λειτουργούν πρακτικά μέσω του Περικλή, ως δημιουργού ενός εξαιρετικού «έργου τέχνης»; Πώς θα οδηγηθεί ο αναγνώστης της βιογραφίας στον μιμητικό ζήλο της αρετής του Περικλή; Για τις απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα δεν θα αναλύσουμε μόνο την παρουσία του πολιτικού στον Βίον του, αλλά θα συγκρίνουμε τη βιογραφία με τα *Πολιτικά Παραγγέλματα*, όπου ο Περικλής αναδεικνύεται σε ιδανικό πολιτικό ηγέτη. Η αντιπαράβολή των δύο κειμένων θα καταστήσει σαφές ότι ο Περικλής των *Πολιτικῶν Παραγγελεμάτων* και ο Περικλής του Βίου δεν είναι διαφορετικά πρόσωπα, δεν φιλοτεχνούν διαφορετικά «έργα τέχνης». Αλλά τόσο ο Πλούταρχος όσο, κατ' επέκταση, και ο αναγνώστης-θεατής παρατηρούν τον αθηναίο πολιτικό από διαφορετικές κάθε φορά οπτικές γωνίες. Αυτό το στοιχείο θα αποβεί καθοριστικό και στη διαδικασία της βιογράφησης, στην κατανόηση δηλαδή της σχέσης ανάμεσα στο προοίμιο και το κύριο σώμα της βιογραφίας.

Τα *Πολιτικά Παραγγέλματα* είναι η κυριότερη από τις πολιτικές πραγματείες των λαϊκοφιλοσοφικών κειμένων του Πλουτάρχου, τα οποία είναι γνωστά ως *Ἠθικά*. Αφορμή για τη σύνταξη του έργου αποτέλεσε, κατά τα λεγόμενα του Πλουτάρχου (798A), ο Μενέμαχος, ένας νέος πολιτικός από τις Σάρδεις, ο οποίος ζήτησε πρακτικές συμβουλές από τον Χαιρωνέα για την ενασχόλησή του με την πολιτική. Ο Πλούταρχος αντλεί πλήθος ιστορικών παραδειγμάτων από την ελληνική και τη ρωμαϊκή ιστορία. Χωρίς να παρέχει μια θεωρητική σύλληψη «περί πολιτείας» ή να επεξεργάζεται γενικές πολιτικές δομές, απευθύνει πρακτικές συμβουλές σε έναν Έλληνα πολιτικό της εποχής της Ρωμαϊοκρατίας και τις διατυπώνει με τέτοιο τρόπο, ώστε το σύνολο των ιδεών του να έχει γενικότερη ισχύ, για Έλληνες και για Ρωμαίους.⁹

Ο Περικλής απαντά συχνότερα από κάθε άλλον πολιτικό στα Πο-

9. Πρβ. Th. Renoire, *Les «Conseils politiques» de Plutarque. Une lettre ouverte aux Grecs à l'époque de Trajan*, Louvain 1951, σσ. 65-88· S. Swain, *Hellenism and Empire. Language, Classicism, and Power in the Greek World AD 50-250*, Οξφόρδη 1996, σσ. 161-183.

λιτικά Παραγγέλματα,¹⁰ ενώ η επίδρασή του στη σύνθεση της εικόνας του ιδανικού ηγέτη είναι ευρύτερη από τις ονομαστικές του αναφορές. Η πρώτη καταγράφεται στο χωρίο 800B-C. Αφορμή για τη μνεία του Περικλή είναι ένα κεντρικό μοτίβο, η παρομοίωση του ρόλου του πολιτικού με αυτόν ενός ηθοποιού στη θεατρική σκηνή.¹¹ Το κύριο βάρος τίθεται στην κοινωνική παρουσία του πολιτικού. Ο Πλούταρχος, χωρίς να οραματίζεται ένα ιδανικό πολιτικό σύστημα, στρέφει την προσοχή του στην άσκηση της αρετής από τον εκάστοτε φορέα εξουσίας. Ο G. Aalders ορθά αναδεικνύει την πρακτική διάσταση της σκέψης του Πλουτάρχου, η οποία επενδύει στη δημόσια εικόνα του πολιτικού.¹² Ο βίος του πρέπει να είναι ανοικτός και καθαρός, καθώς είναι εκτεθειμένος σε όλους, σαν να βρίσκεται επάνω στη σκηνή του θεάτρου (*ὥσπερ ἐν θεάτρῳ τὸ λοιπὸν ἀναπεπταμένῳ βιωσόμενος ἐξάσκει καὶ κατακόσμηι τὸν τρόπον*). Η πολιτική παρομοιάζεται με μια καλλιτεχνική παράσταση, με πρωταγωνιστή τον πολιτικό και θεατές τους πολίτες. Πολιτική και θεατρική τέχνη είναι αλληλένδετες.¹³ Επιτάσσεται, μάλιστα, η διαφοροποίηση του πολιτικού από την προηγούμενη ζωή του, όταν ασχοληθεί με τα κοινά, με πιο τρανταχτό παράδειγμα τον Θεμιστοκλή, ο οποίος ήταν γνωστός για τον έκλυτο νεανικό βίο του.¹⁴ Ακολουθεί ο Περικλής με τη συγχώνευση δύο παραθεμάτων από τον Βίον του:¹⁵ *Περικλῆς δὲ καὶ περὶ τὸ σῶμα καὶ τὴν δίαιταν ἐξήλλαξεν αὐτὸν ἡρέμα βαδίζειν καὶ πράως διαλέγεσθαι καὶ τὸ πρόσωπον αἰεὶ συνεστηγὸς ἐπιδεικνύναι καὶ τὴν χεῖρα συνέχειν ἐντὸς τῆς περιβολῆς καὶ μίαν ὁδὸν πορεύεσθαι τὴν ἐπὶ τὸ βῆμα καὶ τὸ βουλευτήριον*. Επειδὴ ἡ καλλιέργεια ενός ἀμεμπτοῦ ἤθους θεωρεῖται αφετη-

10. Βλ. 800B-C· 802B-C· 803A-B· 803F· 805C· 808A· 810C· 811C-D· 812C-D· 813D· 818D· Πρβ. Ph. A. Stadter, *A Commentary on Plutarch's Pericles*, Chapel Hill/Λονδίνο 1989, σ. xxxiii.

11. Για την παρομοίωση της πολιτικής με το θέατρο βλ. 799A· 805D· 806A· 813E· 816F· 817A· M. H. Quet, «Rhétorique, culture et politique: le fonctionnement du discours idéologique chez Dion de Pruse et dans les *Moralia* de Plutarque», *DHA* 4 (1978) 65-66 με σημ. 314. Για τη δραματουργική διάσταση στο έργο του Πλουτάρχου βλ. προσφάτως G. W. M. Harrison, «Plutarch the Dramaturg: Statecraft as Stagecraft in the *Lives*», στο: L. de Blois κ.ά. (επιμ.), *The Statesman in Plutarch's Works, II: The Statesman in Plutarch's Greek and Roman Lives*, Leiden/Boστώνη 2005, σσ. 53-59.

12. Βλ. G. J. D. Aalders, *Plutarch's Political Thought*, Άμστερνταμ 1982, σ. 51.

13. Εύστοχη η διατύπωση του Harrison, «Plutarch the Dramaturg», ό.π., σ. 59: «to Plutarch statecraft was stagecraft».

14. Στον Θεμιστ. 2,7 ο χαρακτήρας του Θεμιστοκλή παριστάνεται ως ιδιαίτερα προβληματικός και απρόβλεπτος: *ἐν δὲ ταῖς πρώταις τῆς νεότητος ὁρμαῖς ἀνώμαλος ἦν καὶ ἀστάθμητος, ἅτε τῇ φύσει καθ' αὐτὴν χρώμενος, ἄνευ λόγου καὶ παιδείας ἐπ' ἀμφοτέρα μεγάλας ποιουμένη μεταβολὰς τῶν ἐπιτηδευμάτων*. Πρβ. F. J. Frost, *Plutarch's Themistocles. A Historical Commentary*, Princeton 1980, σ. 69.

15. Βλ. Περ. 5,1 και 7,5.

ρία για την εμπιστοσύνη των πολιτών στον πολιτικό (800C: τῶν περὶ τὸν βίον καὶ τὸ ἦθος ... ψόγου καθαρὰ καὶ διαβολῆς ἀπάσης), με λυδία λίθο τη στάση του έναντι των παθῶν, ο Περικλῆς συνιστά ένα απτό παράδειγμα σταθερότητας ἠθους, πραότητος καὶ προσήλωσης στο κοινὸ καλὸ. Αυτό σημαίνει ὅτι ἡ παραστατικὴ περιγραφή τῆς αταραξίας του Περικλή αποτελεί ζωντανή εικόνα του ἠθους του, με ἄμεση θέαση ἀπὸ τους πολίτες ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τους ἀναγνώστες. Προσιδιάζει δηλαδή στη θέση του Πλούταρχου περὶ καλλιτεχνημάτων καὶ θεατῶν, ὅπως αὐτὴ διατυπώνεται στο προοίμιο τῆς συζυγίας Περ.-Φάβ. (κεφ. 2).¹⁶

Ἡ ρητορικὴ δεινότητά του Περικλή εἶναι ἓνα δεύτερο εκπνερασμένο σημεῖο ἀναφοράς. Ὁ Πλούταρχος δὲν υπήρξε επαγγελματίας ρήτορας, ἀλλὰ διέθετε σημαντικὲς γνώσεις καὶ χρησιμοποίησε ρητορικὲς τεχνικὲς στο ἔργο του.¹⁷ Γνωρίζουμε ἀπὸ τον λεγόμενο Κατάλογο του Λαμπρία για τρία βιβλία Περὶ ῥητορικῆς (αρ. 47) καὶ κείμενα με τους τίτλους *Εἰ ἀρετὴ ἢ ῥητορικὴ* (αρ. 86) καὶ *Πρὸς τοὺς διὰ τὸ ῥητορεύειν μὴ φιλοσοφούντας* (αρ. 219). Στα Πολιτικὰ Παραγγέλματα υιοθετεῖ μετριοπαθὴ θέση ἑναντι τῆς ρητορικῆς, ὁ λόγος εἶναι ἀπαραίτητος συνοδὸς τῆς, ὄχι ὡς δημιουργός,¹⁸ ἀλλὰ ὡς συνεργὸς πειθοῦς (801C). Ὁ πολιτικὸς παρομοιάζεται με ἓναν τεχνίτη, του οποίου ὅμως το πεδίο δράσης διαχωρίζεται ἀπὸ τα χειρωνακτικὰ επαγγέλματα, ὅπως ἀντίστοιχα στο προοίμιο τῆς συζυγίας Περ.-Φάβ. οἱ καλλιτέχνες των εικαστικῶν τεχνῶν ἀντιδιαστέλλονται πρὸς τους πρωταγωνιστὲς των βιογραφιῶν:¹⁹ ἡ διάκριση

16. Πρβ. H.-F. Mueller, «Images of Excellence: Visual Rhetoric and Political Behavior», στο: I. Gallo - B. Scardigli (επιμ.), *Teoria e prassi politica nelle opere di Plutarco. Atti del V Convegno Plutarcho*, Νάπολη 1995, σσ. 287-300, ἰδ. 297 κ.ε.

17. Για τὴ σχέση του Πλούταρχου με τὴ ρητορικὴ βλ., ἐνδεικτικὰ, R. Jeuckens, *Plutarch von Chaeronea und die Rhetorik*, Strassburg 1907· F. Krauß, *Die rhetorischen Schriften Plutarchs und ihre Stellung im plutarchischen Schriftenkorpus*, Νυρεμβέργη 1912· G. W. M. Harrison, «Rhetoric, Writing and Plutarch», *AncSoc* 18 (1987) 271-279· L. van der Stockt (επιμ.), *Rhetorical Theory and Praxis in Plutarch. Acta of the IVth International Congress of the International Plutarch Society*, Louvain 2000.

18. Πρβ. Πλάτ. *Γοργίας* 453a (= 82 A28 D.-K.): πειθοῦς δημιουργὸς ἐστὶν ἢ ῥητορικὴ. Ὁ Πλούταρχος ἀναγνωρίζει στη ρητορικὴ ἓναν σημαντικὸ ἐπικουρικὸ ρόλο καὶ διορθώνει ἀντίστοιχα (Πολιτ. Παρ. 801C) καὶ τον στίχο του Μενάνδρου: ἐπανορθωτέον τὸ τοῦ Μενάνδρου (ἀπ. 362,7 K.-A.) «τρόπος ἔσθ' ὁ πείθων τοῦ λέγοντος, οὐ λόγος»· καὶ γὰρ ὁ τρόπος καὶ ὁ λόγος. Πρβ. M. Cannatà Fera, «La retorica negli scritti pedagogici di Plutarco», στο: L. van der Stockt (επιμ.), *Rhetorical Theory and Praxis in Plutarch. Acta of the IVth International Congress of the International Plutarch Society*, Louvain 2000, σσ. 87-100, ἰδ. 99 κ.ε.· P. Cosenza, «L'uso dello ΣΚΩΜΜΑ e del ΓΕΛΟΙΟΝ nei *Praecepta Gerendae Reipublicae* di Plutarco», στο: van der Stockt, *Rhetorical Theory*, ὁ.π., σσ. 109-129, ἰδ. 109-117.

19. Ὁ Πλούταρχος ἀντιμετωπίζει τους καλλιτέχνες ὡς χειρωνακτες καὶ τους θέτει στο ἴδιο ἐπίπεδο με τους βαφεῖς καὶ μυρφεύς, οἱ οποίοι χαρακτηρίζονται ὡς ἀνελεύθεροι καὶ βάνανσοι (Περ. 1,4). Πρβ. Stadter, *Commentary*, ὁ.π., σ. 59· Swain, *Hellenism and Empire*, ὁ.π., σ. 309.

ανάμεσα στην Έργάνη και την Πολιάδα Ἀθηνᾶν ή την Βουλαίαν Θέμιδα ενισχύει την προτεραιότητα του ρητορικού λόγου. Ο πολιτικός είναι «τεχνίτης», κοσμεί την πόλη με πεδίο υπεροχής του τον λόγο. Με αυτόν μαλακώνει και λειαίνει τους όζους της πολιτείας, όπως ο ξυλουργός τα ξύλα και ο σιδηρουργός τις ανωμαλίες του σιδήρου. Η εικόνα είναι εξαιρετικά ζωντανή και προσωποποιείται στο παράδειγμα του Περικλή. Ο Πλούταρχος επαναλαμβάνει την περίφημη ρήση του Θουκυδίδη: ή κατά Περικλέα πολιτεία «λόγω μέν» ὡς φησι Θουκυδίδης «δημοκρατία, ἔργω δ' ὑπὸ τοῦ πρώτου ἀνδρὸς ἀρχή», διὰ τὴν τοῦ λόγου δύναμιν (802C).

Με μια ουσιαστική διαφορά: προξενεί εντύπωση ότι η αλληλεξάρτηση πολιτικής και ρητορικής συρρικνώνει τον χαρακτηρισμό του ιστορικού για τον Περικλή αποκλειστικά στη δύναμη του λόγου. Ο Πλούταρχος πιστοποιεί τη ρητορική δεινότητα του Περικλή με ένα ανεκδοτολογικό απόφθεγμα του πολιτικού του αντιπάλου, Θουκυδίδη του Μελησίου, και με μια σοφιστική χρήση του λόγου.²⁰ Στον ιστορικό Θουκυδίδη (2,65,8-9), αντίθετα, το κέντρο βάρους είναι άλλο: ο λόγος αποτελεί τμήμα της συνολικής προσωπικότητας του Περικλή, συνοδεύει την υπόληψή του, τις διανοητικές του ικανότητες και την αφιλοχρηματία του. Σε παρόμοια διαφοροποίηση προβαίνει ο Πλούταρχος και στη βιογραφία (Περ. 9,1). Επαναλαμβάνεται η θουκυδίδεια ρήση, αλλά με νέα σήμανση: ερμηνεύεται ως ένδειξη της αριστοκρατικής, όχι δημαγωγικής πολιτείας του Περικλή, δεν εξαιρείται δηλαδή ο πολιτικός ως προς τη ρητορική του δεινότητα (ἐπεὶ δὲ Θουκυδίδης μὲν ἀριστοκρατικὴν τινὰ τὴν τοῦ Περικλέους ὑπογράφει πολιτείαν). Είναι εμφανές ότι, παρόλο που ο πυρήνας του παραθέματος παραμένει αμετάβλητος, ο Πλούταρχος προσαρμόζει τις πηγές του στα συμφραζόμενα, προβάλλοντας εκείνες τις πτυχές του επιχειρήματος που συνάδουν προς τον εκάστοτε στόχο του.²¹ Αυτό είναι σημαντικό: γιατί έτσι καλλιεργείται η επιθυμητή κάθε φορά σχέση ανάμεσα στον αναγνώστη και το παράδειγμα που καλείται να μιμηθεί, τόσο στους Βίους όσο και στα Πολιτικά Παραγγέλματα. Όπως θα δούμε στο δεύτερο μέρος της μελέτης, το πρόβλημα της διακυβέρνησης του Περικλή

20. Στην ερώτηση του Σπαρτιάτη Αρχίδαμου για το ποιος είναι καλύτερος στην πάλη, ο Θουκυδίδης Μελησίου παραδέχεται ότι ο Περικλής είναι ικανός να μετατρέψει την ήττα του σε νίκη με τον λόγο (Πολ. Παρ. 802C): ὅταν γὰρ ἐγὼ καταβάλω παλαίω, ἐκεῖνος λέγων μὴ πεπτωκέναι νικᾷ καὶ πείθει τοὺς θεωμένους. Ωστόσο, το ενδιαφέρον του Πλούταρχου δεν εστιάζεται στη σοφιστική χρήση του λόγου, αλλά στη ρητορική δεινότητα του Περικλή υπέρ της πόλης: τοῦτο δ' οὐκ αὐτῷ μόνον ἐκείνῳ δόξαν ἀλλὰ καὶ τῇ πόλει σωτηρίαν ἔφερε.

21. Πρβ. P. Desideri, «Citazione letteraria e riferimento storico nei "Precetti politici" di Plutarco», στο: G. D'Ippolito - I. Gallo (επιμ.), *Strutture formali dei «Moralia» di Plutarco*, Νάπολη 1991, σσ. 225-233, ιδ. 230 κ.ε.

είναι καίριο στη βιογραφία, όχι όμως στα Πολιτικά Παραγγέλματα.

Ο Περικλής των Πολιτικῶν Παραγγεμάτων είναι ένας συνετός και μετριοπαθής πολιτικός: *χρηστὸς ἀνὴρ καὶ δι' ἀρετὴν πρωτεύων* (805C). Δεν είναι οραματιστής, όπως οραματιστής δεν υπήρξε ούτε ο Πλούταρχος ούτε και η Ελλάδα της εποχής του. Η κεντρική ιδέα της πλατωνικής Πολιτείας για τους φιλοσόφους πολιτικούς (473c-e) επηρέασε τον Πλούταρχο και αποτυπώνεται τόσο στα Πολιτικά Παραγγέλματα όσο και στην πραγματεία του για τον ρόλο των φιλοσόφων ως συμβούλων των πολιτικῶν (*Περὶ τοῦ ὅτι μάλιστα τοῖς ἡγεμόσι δεῖ τὸν φιλόσοφον διαλέγεσθαι*).²² Αλλά η εικόνα του φιλοσόφου-πολιτικού είναι πρακτική για τον Πλούταρχο, όχι ουτοπική. Το παράδειγμα της ιστορίας διδάσκει ηθική και πρακτική πολιτική, όχι πολιτικό ὄραμα. Εκείνο που τονίζεται είναι η ρεαλιστική πραγμάτωση του ηθικά καλού στο μέτρο του δυνατού.²³ Και αυτό μεταφράζεται σε κοινωνική προσήλωση και συγκράτηση των προσωπικών φιλοδοξιών. Ο ιδανικός πολιτικός, κατά τον Πλούταρχο, πρέπει να είναι πρόθυμος για τα πάντα υπέρ της πόλης, πρέπει ωστόσο να αναθέτει πολλές αρμοδιότητες και σε άλλους. Θετικό παράδειγμα ο Περικλής, αρνητικά παραδείγματα ολοκληρωτικής συγκέντρωσης εξουσίας, λόγω ακόρεστης φιλοδοξίας, ο Κλέων, ο Φιλοποίμην και ο Αννίβας (812C-E). Ο Πλούταρχος ισχυρίζεται ότι ο Περικλής διέκρινε την πολιτική από τη στρατιωτική ηγεσία, αναθέτοντας τη δεύτερη στον Κίμωνα: *ἦν γὰρ ὁ μὲν πρὸς πολιτείαν ὁ δὲ πρὸς πόλεμον εὐφυέστερος* (812E). Όμως στον Βίον του Περικλή (10,4-6) η ίδια πράξη συνοδεύεται από πιο ρεαλιστικές βλέψεις: ο Περικλής επαναφέρει τον Κίμωνα μετά την εξορία του ύστερα από ορθή εκτίμηση της πολιτικής κατάστασης και σύμφωνα με την επιθυμία του δήμου (*οὐκ ὤκνησε χαρίσασθαι τοῖς πολλοῖς*), όχι λόγω σταθερῆς εσωτερικῆς αρχῆς. Ο Πλούταρχος προσθέτει και τον ισχυρισμό κάποιων για μεσολάβηση της Ελπινίχης, αδελφῆς του Κίμωνα. Το συμπέρασμα που συνάγεται είναι ότι, αν στα Πολιτικά

22. Για την επίδραση του Πλάτωνα στον Πλούταρχο βλ. R. M. Jones, *The Platonism of Plutarch*, Menasha 1916· H. Dörrie, «Le platonisme de Plutarque», στο: *Actes du VIIIe Congrès de l'Association Guillaume Budé*, Παρίσι 1969, σσ. 519-529· του ίδιου, «Die Stellung Plutarchs im Platonismus seiner Zeit», στο: *Philomathes. Studies in Honour of Ph. Merlan*, Den Haag 1971, σσ. 35-56· J. Dillon, *The Middle Platonists. A Study of Platonism from 80 BC to AD 220*, Λονδίνο 1977, σσ. 184-230· G. J. D. Aalders - L. de Blois, «Plutarch und die politische Philosophie der Griechen», ANRW II 36,5 (1992) 3389 κ.ε.· A. Pérez Jiménez κ.ά. (επιμ.), *Plutarco, Platon y Aristoteles. Actas del V Congreso Internacional de la International Plutarch Society*, Μαδρίτη 1999.

23. Βλ. Aalders, *Political Thought*, ό.π., σσ. 41, 60· D. Massaro, «I *praecepta gerendae reipublicae* e il realismo politico di Plutarco», στο: I. Gallo - B. Scardigli (επιμ.), *Teoria e prassi politica nelle opere di Plutarco. Atti del V Convegno Plutarcho*, Νάπολη 1995, σσ. 235-244, ιδ. 242 κ.ε.

Παραγγέλματα ο ιδανικός πολιτικός είναι πρακτικός, ο πολιτικός της βιογραφίας είναι επίσης πρακτικός αλλά πολύ λιγότερο εξιδανικευμένος.

Το πόσο ο Περικλής κυριαρχεί στη σκέψη του Χαιρωνέα το αποδεικνύει και η αναγωγή ενός αποφθέγματός του στη σύγχρονη του Πλούταρχου εποχή: *πρόσεχε Περίκλεις· ἐλευθέρων ἄρχεις, Ἑλλήνων ἄρχεις, πολιτῶν Ἀθηναίων* (813D).²⁴ Το παράθεμα κατ' αρχάς εκπλήσσει, γιατί η ρήση του ηγέτη μιας δημοκρατικής Αθήνας δεν έχει την παραμικρή σχέση με τη ρωμαιοκρατούμενη Ελλάδα. Ωστόσο, η σύνεση του Περικλή έναντι της αποστολής του ενισχύεται τόσο εντυπωσιακά στη ρητορική της διατύπωση, ώστε ο Πλούταρχος να τη μεταφέρει, παραλλάσσοντάς την, σε διαφορετικά πολιτικά μεγέθη: *ἀρχόμενος ἄρχεις, ὑποτεταγμένης πόλεως ἀνθυπάτοις, ἐπιτρόποις Καίσαρος*. Εκείνο που απαιτείται από έναν Έλληνα πολιτικό είναι να αποδεχθεί τη ρωμαϊκή κυριαρχία και να μη προβαίνει σε ενέργειες *ἀσυμμέτρους τοῖς παροῦσι καιροῖς* (814A). Παράλληλα, πρέπει ο ίδιος να μεριμνά για τη «θεραπεία» των πολιτικών «ασθενειῶν» της πόλης, χωρίς να προσκαλούνται οι Ρωμαίοι, ως εξωτερικοί ιατροί (814F). Η εικόνα του πολιτικού-ιατρού (815B-C: *ιατροὶ τῶν νοσημάτων, ἰᾶσθαι· 825A: ἰᾶσθαι καὶ προκαταλαμβάνειν*) αξιοποιείται ως ένα κεντρικό μοτίβο των *Πολιτικῶν Παραγγελημάτων* αλλά και του πλούταρχιου έργου συνολικά.²⁵ Η ιατρική τέχνη λειτουργεί προληπτικά αλλά και θεραπευτικά έναντι της πολιτείας, η οποία παρομοιάζεται με ανθρώπινο σώμα. Αυτή η αναλογία αντικαθιστά την παρομοίωση ανάμεσα στον πολιτικό και τον ηθοποιό, η οποία κυριαρχεί στο πρώτο μέρος των *Πολιτικῶν Παραγγελημάτων*, με την είσοδο του πολιτικού στην πολιτική ζωή. Και οι δύο εικόνες παραπέμπουν, ωστόσο, σε ένα κοινό εσωτερικό χαρακτηριστικό: στην *προαίρεσιν* η οποία συγκρατεί τα πάθη.²⁶

24. Βλ. επίσης Ἀποφθ. βας. κ. στρ. 186C· Συμπος. 620D.

25. Πρβ. 814F· 815B-C· 818B· 818D-E· 824A· 825D· Συμπος. 717D-E· Περ. 15,1· Πομπ. 55,4· Σύγκρ. Κίμ.-Λούκ. 2,7· Δίων 37,7· Σύγκρ. Δίων.-Βρούτ. 2,2· Κάμ. 9,3· F. Fuhrmann, *Les images de Plutarque*, Παρίσι 1964, σσ. 238-240· Quet, «Rhétorique», ό.π., 64-65· Swain, *Hellenism and Empire*, ό.π., σ. 177· S. Said, «Plutarch and the People in the *Parallel Lives*», στο: L. de Blois κ.ά. (επιμ.), *The Statesman in Plutarch's Works, II: The Statesman in Plutarch's Greek and Roman Lives*, Leiden/Βοστώνη 2005, σσ. 22-24. Για τη σχέση Πλούταρχου και ιατρικής βλ. γενικά D. Tsekourakis, «Die Ursachen von Krankheiten bei Plutarch», *Ελληνικά* 40 (1989) 257-269· J. Boulogne, «Plutarque et la médecine», *ANRW II* 37,3 (1996) 2762-2792.

26. 815C: *ἢ μὲν γὰρ προαίρεσις ἔστω τοῦ πολιτικοῦ τῆς ἀσφαλείας ἔχομένη καὶ φεύγουσα τὸ ταρακτικὸν τῆς κενῆς δόξης καὶ μανικόν, ὡς εἴρηται*. Ο Πλούταρχος συνδέει το χωρίο με το προοίμιο (798C) και επαναβεβαιώνει τη σημασία της προαίρεσεως για την ορθή πολιτική επιλογή. Για την προαίρεσιν στον Πλούταρχο βλ. A. Wardman, *Plutarch's Lives*, Λονδίνο 1974, σσ. 107-115· A. Pérez Jiménez, «Proairesis: Las formas de acceso a la vida pública y el pensamiento político de Plutarco», στο: I. Gallo - B. Scardigli (επιμ.), *Teoria e prassi politica nelle opere di Plutarco. Atti del V Convegno Plutarcheo*, Νάπολη 1995, σσ. 363-381.

Στη βιογραφία Περικλῆς το μοτίβο του ιατρού λειτουργεί ως κατεξοχήν έκφραση της πολιτικής παρουσίας του Αθηναίου πολιτικού. Ο Περικλῆς ήταν σε θέση να μεταχειρίζεται τον δήμο όπως ο ιατρός ένα χρόνο νόσημα (15,1: *μιμούμενος ἀτεχνῶς ἰατρόν*· πρβ. 34,5· 35,1), εφαρμόζοντας, ανάλογα με την κατάσταση, περισσότερο ή λιγότερο ευχάριστες μορφές θεραπείας. Αλλά η σχέση των *Πολιτικῶν Παραγγελημάτων* με τον Βίον εμφανίζει και σε αυτό το σημείο μια ενδιαφέρουσα ιδιαιτερότητα: στο 818D ο Πλούταρχος ανασύρει, μεταξύ άλλων, τον Περικλή ως θετικό παράδειγμα περιορισμένης γενναιοδωρίας στον δήμο. Προσέφερε στον δήμο μικρές παροχές και απολαύσεις, αντισταθμίζοντας έτσι τη στιβαρή αντίθεσή του στα μεγάλα ζητήματα. Ο Πλούταρχος επικυρώνει αυτές τις πολιτικές πράξεις με το μοτίβο του πολιτικού-ιατρού (818D-E): *ὡς γὰρ ἰατρός, ἀφελὼν πολὺ τοῦ διεφθορότος αἵματος, ὀλίγον ἀβλαβοῦς τροφῆς προσήνεγκεν, οὕτως ὁ πολιτικὸς ἀνὴρ, μέγα τι τῶν ἀδόξων ἢ βλαβερῶν παρελόμενος, ἐλαφρᾶ πάλιν χάριτι καὶ φιλανθρώπῳ τὸ δυσκολαῖνον καὶ μεμφιμοιοῦν παρηγόρησεν.*²⁷ Αλλά στη βιογραφία του αθηναίου πολιτικού δεν μνημονεύονται μόνο περιορισμένης έκτασης παροχές στον δήμο (15,1: *ἡδονὰς ἀβλαβεῖς*). Ποικίλα μέτρα, μεγεθυμένα σε σημασία, παραστέλλονται ως οι κύριες κατηγορίες εναντίον μιας πολιτικής που συνετέλεσε στη διαφθορά του δήμου (*Περ.* 9,1· 11,4· 12,1). Χαρακτηρίζουν τη δημαγωγική φάση διακυβέρνησης του Περικλή, η οποία αντιμετωπίζεται με σκεπτικισμό, όχι μόνο από τους αντιπάλους του αλλά και από τον ίδιο τον Πλούταρχο. Πού οφείλονται οι διαφοροποιήσεις ανάμεσα στην εικόνα του Περικλή στα *Πολιτικὰ Παραγγέματα* και τον Βίον;

Ο L. Porciani²⁸ διέκρινε σε παραλείψεις, αποσιωπήσεις και αντιφάσεις τις ανάγκες που επέβαλε η σύγχρονη πολιτική ζωή και η προσαρμογή του Πλουτάρχου σε αυτή. Υπάρχουν αναμφίβολα στοιχεία στη βιογραφία, όπως η εξωτερική πολιτική του Περικλή, τα οποία απουσιάζουν από τα *Πολιτικὰ Παραγγέματα*, και η πολιτική ζωή της Ελλάδας την εποχή του Πλουτάρχου έπαιξε σ' αυτή την αποσιώπηση αναμφισβήτητα τον ρόλο της. Αλλά δεν είναι επαρκής λόγος για τη συνολική ερμηνεία του φαινομένου. Η L. Prandi²⁹ προσανατολίζεται σε διαφορετικούς αποδέκτες των *Πολιτικῶν Παραγγελημάτων* (σύγχρονοι Έλληνες αριστοκρά-

27. Πρβ. 822C: *χρηστάς δὲ καὶ σώφρονας ἀεὶ ποιοῦ τῶν ἀναλωμάτων ὑποθέσεις, τὸ καλὸν ἢ τὸ ἀναγκαῖον ἐχούσας τέλος ἢ τὸ γοῦν ἢδὲ καὶ κεχαρισμένον ἄνευ βλάβης καὶ ὕβρεως προσούσης.*

28. L. Porciani, «Pericle in Plutarco. Vicende di un modello classico», *ASNP* 25,4 (1995) 1401-1412, ἰδ. 1410 κ.ε.

29. L. Prandi, «Gli esempi del passato greco nei *precetti politici* di Plutarco», *RSA* 30 (2000) 91-107, ἰδ. 105 κ.ε.

τες) και των *Παραλλήλων Βίων* (Έλληνες και Ρωμαίοι διαχρονικά), οι οποίοι καθορίζουν την εκάστοτε προσέγγιση του Πλουτάρχου. Αλλά επιφανείς Έλληνες και Ρωμαίοι ήταν αποδέκτες των έργων του Πλουτάρχου συνολικά και τα *Πολιτικά Παραγγέλματα* δεν απευθύνονται αποκλειστικά σε Έλληνες.³⁰ Το πρόβλημα που τίθεται είναι άλλο: πόσο ουσιαστικές είναι αυτές οι διαφοροποιήσεις; Και σε ποιο βαθμό μεταβάλλουν τον παραδειγματικό ρόλο των πρωταγωνιστών; Παρά τις επιμέρους διαφορές, ο ρόλος των ιστορικών παραδειγμάτων παραμένει ο ίδιος τόσο στα *Πολιτικά Παραγγέλματα* όσο και στους *Παραλλήλους Βίους*. Δεν αλλάζει ούτε το κοινό στο οποίο απευθύνεται ο Πλούταρχος ούτε οι τελικοί στόχοι του, εκείνο που μεταβάλλεται είναι η οπτική γωνία και ο ρόλος του αναγνώστη ως θεατή ενός «έργου τέχνης» της αρετής.³¹

Στα *Πολιτικά Παραγγέλματα* ο παραδειγματικός ρόλος του Περικλή είναι αποσπασματικός ως προς την έκθεση των περιστατικών, αλλά ομοιογενής. Ο Περικλής ενσαρκώνει έναν εξιδανικευμένο πολιτικό ηγέτη. Αρνητική κρίση γι' αυτόν δεν εκφέρεται³² και σημεία αμφισβητούμενα στη βιογραφία είτε αποσιωπώνται είτε έχουν θετική κατεύθυνση. Αλλά η συνολική εικόνα που αποκομίζει κανείς είναι ότι αποτελεί μόνο ένα μοτίβο στο αμάλγαμα των ποικιλωτέρων παραδειγμάτων (798C). Ο Χαιρωνέας αντλεί παραδείγματα από μια σειρά προσωπικοτήτων, για να στηρίξει πολιτικές προτροπές, και, ακόμη κι αν ο Περικλής κατέχει προβλεπόμενη θέση σ' αυτό το εγχείρημα, ο Πλούταρχος επισημαίνει παγιωμένα χαρακτηριστικά, δεν παρακολουθεί το ήθος του αθηναίου πολιτικού στην πορεία της ζωής του. Η προσήλωση του αναγνώστη στον Περικλή ως δημιουργό ενός ολοκληρωμένου «έργου τέχνης» επιτυγχάνεται μόνο στη βιογραφία. Εδώ εκτίθεται η ζωή του κεντρικού ήρωα από τη γέννηση ως τον θάνατό του. Και αυτή η έκθεση εγείρει διαφορετικές αξιώσεις και ως προς τη χρήση των πηγών του βιογράφου και ως προς τη διάπλαση

30. Στο *Πώς ἄν τις ὑπ' ἔχθρ. ὠφελ.* 86C-D, επί παραδείγματι, μνημονεύεται ο procurator Cornelius Pulcher, ο οποίος έχει στην κατοχή του τα *Πολιτικά Παραγγέλματα*. Το κοινό του Πλουτάρχου είναι, γενικά, «Hellenophile Romans and Romanophile Greeks», σύμφωνα με τον Ph. A. Stadter, «The Rhetoric of Virtue in Plutarch's *Lives*», στο: van der Stockt, *Rhetorical Theory*, ὁ.π., σ. 507. Πρβ. Aalders, *Political Thought*, ὁ.π., σ. 8 σημ. 13, 27. Για τον κύκλο των φίλων του Πλουτάρχου βλ. B. Puech, «Prosopographie des amis de Plutarque», ANRW II 33,6 (1992) 4831-4893.

31. Πρβ. Renoitre, *Conseils politiques*, ὁ.π., σσ. 113-129.

32. Στο 808A υπάρχει μια διορθωτική επέκταση του ισχυρισμού του Περικλή ότι τα όρια της φιλίας εκτείνονται μέχρι τον βωμό, δηλαδή μέχρι τους όρκους στους θεούς, αλλά δεν ασκείται ευθεία κριτική. Εξαιρετικά αμφίβολο είναι, επίσης, αν στο 821F ο Πλούταρχος υπαινίσσεται την περίοδο της δημαγωγικής πολιτικής του Περικλή (*καταλυθῆναι τοῦ δήμου ὑπὸ τοῦ πρώτου δεκάσαντος*), όπως διατείνεται ο Porciani, «Pericle», ὁ.π., 1402-1406. Ο Περικλής δεν αναφέρεται ονομαστικά ούτε κατηγορείται.

του χαρακτήρα του πρωταγωνιστή. Υπό αυτή την έννοια έχει ιδιαίτερη και βαρύνουσα σημασία η επισήμανση του A. W. Gomme ότι η βιογραφία του Περικλή είναι η πιο περίπλοκη και ενδιαφέρουσα από αυτές του πέμπτου αιώνα και ίσως η πιο ενδιαφέρουσα από όλες τις βιογραφίες του Πλούταρχου.³³

Στον Βίον βασικό κριτήριο για την ανάδειξη του ήθους του Περικλή αποτελεί η στάση του απέναντι στα πάθη. Η δεσπόζουσα αρετή των δύο πρωταγωνιστών της συζυγίας, του Περικλή και του Φάβιου Μάξιμου, είναι η πραότητα.³⁴ Στη Σύγκρ. Άριστ.-Κάτ. 3,1 η πολιτική αρετή χαρακτηρίζεται από τον Πλούταρχο ως η πιο ολοκληρωμένη αρετή και η πραότητας ως η σημαντικότερη πολιτική αρετή. Ο ορισμός της πραότητας στα Ήθικα Νικομάχεια του Αριστοτέλη είναι μεσότης περι ὀργάς (1125b 26): ο πρᾶος μπορεί να κυριαρχεί στο πάθος της οργής.³⁵ Δεν είναι συμπτωματικό ότι στους Παραλλήλους Βίους η συγκράτηση των παθών απουσιάζει από εκείνες ειδικά τις προσωπικότητες οι οποίες εμφανίζουν έναν έντονα παρορμητικό και θυμοειδή χαρακτήρα.³⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Κοριολανός (15,4): δεν ήταν σε θέση να εναρμονίσει το θυμοειδές και το φιλόνηκον με το ἔμβριθές και το πρᾶον, στα οποία κατά κύριο λόγο μετέχει η πολιτική αρετή (15,4). Ανάλογη είναι η περίπτωση του Φιλοποίμενος: ανήκε στον χαρακτήρα-τύπο του στρατιωτικού, του οποίου τα ενδιαφέροντα, ακόμη και η αγωγή του, ήταν αυστηρά προσηλωμένα στη στρατιωτική παιδεία (Φιλοπ. 3,2). Στον Φιλοπ. 3,1 ο Αχαιός στρατηγός παρουσιάζεται να έχει ως πρότυπο τον Θηβαίο Επαμεινώνδα, τον οποίο όμως, σύμφωνα με τον Πλούταρχο, πέτυχε μόνο εν μέρει να μιμηθεί.³⁷ Γιατί, όπως στον Κοριολανό, έτσι και στον Φιλοποίμενα απουσιάζουν οι πολιτικές αρετές, κυρίαρχη θέση στις οποίες κατέχουν η πρα-

33. A. W. Gomme, *A Historical Commentary on Thucydides*, I, Οξφόρδη 1945, σ. 65.

34. Βλ. Ph. A. Stadter, «Plutarch's Comparison of Pericles and Fabius Maximus», *GRBS* 16 (1975) 77-85 (= Scardigli, *Essays*, ό.π., σσ. 155-164).

35. Βλ. Άριστ. Ήθ. Νικομ. 1125b 34-35: βούλεται γὰρ ὁ πρᾶος ἀτάραχος εἶναι καὶ μὴ ἄγεσθαι ὑπὸ τοῦ πάθους, ἀλλ' ὡς ἂν ὁ λόγος τάξῃ, οὕτω καὶ ἐπὶ τούτοις καὶ ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον χαλεπαίνειν.

36. Για την οργή στους Παραλλήλους Βίους βλ. E. Alexiou, «Zur Darstellung der ὀργή in Plutarchs Bioi», *Philologus* 143 (1999) 101-113 και γενικά J. Fillion-Lahille, *Le De ira de Sénèque et la philosophie stoïcienne des passions*, Παρίσι 1984· W. V. Harris, *Restraining Rage. The Ideology of Anger Control in Classical Antiquity*, Κέμπριτζ Mas. 2001· S. Braund - G. W. Most (επιμ.), *Ancient Anger. Perspectives from Homer to Galen*, Κέμπριτζ 2003.

37. Τὸ <μὲν> δραστήριον καὶ συνετὸν αὐτοῦ καὶ ὑπὸ χρημάτων ἀπαθὲς ἰσχυρῶς ἐμιμεῖτο, τῷ δὲ πρᾶω καὶ βαθεῖ καὶ φιλανθρώπῳ παρὰ τὰς πολιτικὰς διαφορὰς ἐμμένειν οὐ δυνάμενος δι' ὀργὴν καὶ φιλονικίαν, μᾶλλον ἐδόκει στρατιωτικῆς ἢ πολιτικῆς ἀρετῆς οἰκεῖος εἶναι.

ότης και η φιλανθρωπία.

Αν στην περίπτωση του Περικλή το κύριο ενδιαφέρον του Πλουτάρχου προσελκύουν οι πολιτικές αρετές του, ο βιογράφος βρίσκεται εντούτοις αντιμέτωπος με μια βασική παράμετρο, η οποία δυσχεραίνει τη σύνταξη της βιογραφίας. Για τον Περικλή υπήρξε διπλή και αντιφατική παράδοση κατά την αρχαιότητα, μια θετική με πρωτεργάτη τον Θουκυδίδη, ο οποίος στον περίφημο χαρακτηρισμό του Περικλή εκθειάζει τη γνώμην, την πρόνοιαν και την πολιτική κυριαρχία του άνδρα στην Αθήνα (2,65,5-9), και μια αρνητική με χαρακτηριστικούς εκπροσώπους την αττική κωμωδία, τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη: μοναρχική εξουσία από τη μια, δημαγωγική συμπεριφορά και κολακεία του δήμου από την άλλη είναι οι βασικές κατηγορίες.³⁸ Η δυσκολία του εγχειρήματος του Πλουτάρχου έγκειται στην ίδια τη σύλληψη της βιογραφίας: καλείται μέσα από ετερόκλητες πηγές να συνθέσει έναν ολοκληρωμένο χαρακτήρα³⁹ και να εκθέσει τη ζωή του Περικλή από τη γέννηση ως τον θάνατό του, εξετάζοντας τον ως ηθικό φαινόμενο συνολικά. Μόνο τότε θα καταστεί δυνατό να παρατηρήσει ο αναγνώστης-θεατής το «έργο τέχνης» του βίου του Περικλή στην ολική του έκφανση και να το εξετάσει ως παράδειγμα προς μίμηση.

Ήδη στο κεφ. 3, όπου περιγράφονται η καταγωγή, η εξωτερική εμφάνιση και η παιδεία του Περικλή, εντύπωση προκαλεί το όνειρο για τη γέννηση ενός λέοντα, το οποίο φέρεται να είδε η μητέρα του Αγαρίστη λίγο πριν από τη γέννησή του. Η παράδοση ξεκινά με τον Ηρόδοτο (6, 131,2), αλλά ο συμβολικός της χαρακτήρας δεν είναι μονοδιάστατος. Συμβολίζει τον ισχυρό άνδρα και τη βασιλική εξουσία⁴⁰ αλλά και την επικίνδυνη φύση του άγριου ζώου.⁴¹ Ο Πλούταρχος εκμεταλλεύεται τις

38. Για τις πηγές του Πλουτάρχου και την αντιφατική παράδοση σε σχέση με τον Περικλή βλ. E. Meinhardt, *Perikles bei Plutarch*, Φρανκφούρτη/Μ. 1957· J. Schwarze, *Die Beurteilung des Perikles durch die attische Komödie und ihre historische und historiographische Bedeutung* [Zetemata 51], Μόναχο 1971· W. Ameling, «Komödie und Politik zwischen Kratinos und Aristophanes: das Beispiel Perikles», *QC* 3 (1981) 383-424· Stadter, *Commentary*, ό.π., σ. lvi-xxv· Ch. Schubert, *Perikles* [Erträge der Forschung 285], Darmstadt 1994, σσ. 5-18· A. J. Podlecki, *Perikles and his Circle*, Λονδίνο/Νέα Υόρκη 1998, σσ. 169-176· C. Mossé (μτφρ. Σ. Βλουτάκης), *Περικλής. Ο εφευρέτης της δημοκρατίας*, Αθήνα 2006, σσ. 189-200.

39. Ο Chr. Pelling, «Childhood and Personality in Greek Biography», στο: του ίδιου (επιμ.), *Characterization and Individuality in Greek Literature*, Οξφόρδη 1990, σσ. 213-244 (ανατ. με προσθήκες στο: του ίδιου, *Plutarch and History. Eighteen Studies*, Λονδίνο 2002, σσ. 301-338) χρησιμοποιεί τον όρο «integrated character», τον οποίο ορίζει ως εξής (σ. 235): «The differing elements of a character are regularly brought into some sort of relationship with one another, reconciled: not exactly unified, for a character cannot be described with a single word or category, and is not a stereotype; but one element at least goes closely with another, and each element predicts the next». Πρβ. και Pelling, «Aspects», ό.π., σ. 262 κ.ε.

40. Βλ. W. W. How - J. Wells, *A Commentary on Herodotus*, II, Οξφόρδη 1928, σ. 119.

41. Βλ. Ch. W. Fornara, *Herodotus. An Interpretative Essay*, Οξφόρδη 1971, σσ. 53-54.

αμφίσημες συνδηλώσεις της εικόνας. Στην εξέλιξη της βιογραφίας εξαιρείται η γενναιότητα και η μεγαλοφροσύνη του Περικλή,⁴² η οποία παραλληλίζεται με τις αρετές του Φάβιου Μάξιμου, καθώς και ο έτερος της συζυγίας κυριαρχείται από το *μεγαλόψυχον και λεοντώδες έν τῇ φύσει* (Φάβ. 1,5), όμως δεν αποσιωπώνται και τα προβλήματα αυτής της μεγαλόφρονος φύσης, τα οποία παραπέμπουν σε μια από τις συνήθεις κατηγορίες της κωμωδίας, τον χαρακτηρισμό του Περικλή ως *τυράννου*. Σε αυτό κατατείνουν τόσο η περιγραφή του μεγάλου μεγέθους της κεφαλής του όσο και ο παραλληλισμός με τον Δία. Ο Πλούταρχος μνημονεύει χαρακτηριστικά την κωμωδία *Χείρωνες* του Κρατίνου, όπου η συνεύρεση του Κρόνου με τη Στάσιν φέρνει στον κόσμο τον *μέγιστον τύραννον*.⁴³ Η παρωδία του ομηρικού επιθέτου για τον Δία *Νεφεληγερέτα* με το *Κεφαληγερέτα* ενισχύει τον παραλληλισμό του Δία με τον Περικλή (3,5). Στον *Περ.* 5,3 γίνεται επίσης μνεία της κατηγορίας για αλαζονική συμπεριφορά, ενώ στο 16,1 αναφέρεται η επονομασία των οπαδών του Περικλή ως νέων Πεισιστρατιδών⁴⁴ και η παρότρυνση των κωμικών ποιητών στον Περικλή να παραιτηθεί από τη μοναρχική εξουσία (*ἀπομόσαι μὴ τυραννήσειν*).

Κατά συνέπεια, το γενικό πλαίσιο της βιογραφίας, όπως το θέτει ο Πλούταρχος, αναδεικνύει σε κύριο πρόβλημα του Αθηναίου πολιτικού τη διατήρηση του μέτρου στον φύσει λεοντώδη χαρακτήρα του. Σ' αυτή την προβληματική εντάσσεται και η παιδεία που έλαβε. Ο Πλούταρχος προβάλλει τον πνευματικό κύκλο του Περικλή, και σε αυτόν κυρίως δύο πρόσωπα, τον Δάμωνα και τον Αναξαγόρα.⁴⁵ Και οι δύο συμβάλλουν στην ανάπτυξη της προσωπικότητάς του. Αλλά ο αναγνώστης οδηγείται, με μια σειρά παραθεμάτων, σε σταθερό προβληματισμό γύρω από τον ρόλο του καθενός στην πορεία του πολιτικού.

Αρχαίες μαρτυρίες παραδίδουν ότι ο θεωρητικός της μουσικής του 5ου αι. π.Χ. Δάμων προέκρινε τη σχέση ανάμεσα στον μουσικό ρυθμό και την επενέργειά του σε αντίστοιχες ψυχικές αντιδράσεις, θετικές ή αρνητικές, όπως επίσης και την κεντρική σημασία του είδους της μουσικής παιδείας στην εκπαίδευση και την πολιτική.⁴⁶ Η σύνδεση μουσικής και πολιτικής αντανακλάται και στην εικόνα του Δάμωνα στη βιογραφία του Περικλή.

42. Πρβ. *Περ.* 8,1· 10,7· 14,2· 36,9· 39,1.

43. *Περ.* 3,5· Κρατίνος *απ.* 258, 259 Kassel-Austin.

44. Στον Ηρόδ. 5,56,1 ο γιος του Πεισιστράτου Ίππαρχος αποκαλείται σε όνειρο *λέων*, ενώ και στο 5,92,3 η εικόνα του λιονταριού συνδέεται με τον χρησμό για τη γέννηση ενός *μονάρχου*, του Κύφελου. Πρβ. Schubert, *Perikles*, *ό.π.*, σ. 8.

45. Βλ. για το θέμα Ph. A. Stadter, «Pericles among the Intellectuals», *ICS* 16 (1991) 111-124· D. Kagan, *Pericles of Athens and the Birth of Democracy*, Νέα Υόρκη 1991, σσ. 22-25.

46. Βλ. Πλάτ. *Πολιτ.* 400b κ.ε.· Αθήν. *Δειπνοσ.* 14, 628C.

Ο Πλούταρχος μνημονεύει μαρτυρίες για τον Δάμωνα ως μουσικό δάσκαλο του πολιτικού, ωστόσο το κέντρο βάρους εστιάζεται στην πολιτική του επιρροή. Ο Δάμων χαρακτηρίζεται αρχηγέτης των σοφιστών (4,2: ἄκρος σοφιστής), η μουσική ιδιότητα του οποίου αποτέλεσε προκάλυμμα για τη σοφιστική του δραστηριότητα. Εξοστρακίσθηκε ως μεγαλοπράγμων και φιλοτύραννος και διακωμωδήθηκε από τους συγχρόνους του κωμικούς. Στον πλατωνικό *Πρωταγόρα* 316e αναφέρονται σοφιστές, οι οποίοι χρησιμοποίησαν ως πρόσχημα τη μουσική, επειδή φοβόντουσαν τον φθόνο των ανθρώπων: ο Αγαθοκλής, ο Πυθοκλείδης και άλλοι. Αν και δεν κατονομάζεται ο Δάμων, φαίνεται ότι συμπεριλαμβάνεται σ' αυτή την κατηγορία. Ο Πλούταρχος έλαβε υπόψη του σχετικές πηγές για επιρροή του Δάμωνα στον Περικλή κατά τη διακυβέρνησή του, όπως π.χ. στη λήψη δημαγωγικών μέτρων. Στην *Ἀθην. Πολιτ.* 27,4 του Αριστοτέλη συγκεκριμένες δημαγωγικές χορηγίες του Περικλή, όπως η μισθοφορία των δικαστών, αποδίδονται σε συμβουλές κάποιου Δαμωνίδη, ο οποίος εξορίστηκε στη συνέχεια, μαρτυρία που υιοθετεί ο Πλούταρχος στον *Περ.* 9,2-3. Ο Δαμωνίδης ήταν πατέρας του Δάμωνα, αλλά το πιθανότερο είναι ότι πρόκειται για πολιτικές ενέργειες του γιου, κάτι που ενισχύεται και από τις λοιπές αναφορές στον οστρακισμό του Δάμωνα.⁴⁷ Αν προσθέσουμε και το παράθεμα του Πλουτάρχου από τον κωμικό Πλάτωνα (*Περ.* 4,4), όπου ο Δάμων, αμέσως μετά τη μνεία της κατηγορίας του ως φιλοτυράννου, παρομοιάζεται με τον Κένταυρο Χείρωνα, ανακαλείται συνειρμικά το παράθεμα από την κωμωδία *Χείρωνες* του Κρατίνου και την παρομοίωση του Περικλή με τύραννο (*Περ.* 3,5). Ένα είναι βέβαιο: ανεξάρτητα από την πραγματική έκταση της πολιτικής επιρροής του Δάμωνα, ο Πλούταρχος επενδύει σε αυτή, για να ερμηνεύσει τη δημαγωγική φάση της πολιτικής διακυβέρνησης του Περικλή.

Αλλά η κύρια συμβολή στο ήθος του Περικλή αποδίδεται στη φιλοσοφική του παιδεία, η οποία προσωποποιείται στη μορφή του Αναξαγόρα. Στον *Ἀλκιβ.* I 118c του Πλάτωνα απαντούν από κοινού ο Αναξαγόρας, ο Πυθοκλείδης και ο Δάμων, ως πνευματικοί άνδρες τους οποίους είχε συναναστραφεί ο Περικλής. Ο Ισοκράτης παραδίδει ότι κύριοι δάσκαλοι του Περικλή υπήρξαν ο Αναξαγόρας και ο Δάμων.⁴⁸ Αν ο Πλούταρχος από τη μια συνδυάζει τη δημαγωγική πολιτική περίοδο του Περικλή με τον Δάμωνα, από την άλλη προσγράφει το αυθεντικό ήθος

47. Βλ. Πλούτ. *Ἀριστ.* 1,7· *Νικ.* 6,1. Ο Ziegler προσθέτει στο κείμενο του Πλουτάρχου 9,2: (Δάμωνος τοῦ) Δαμωνίδου. Βλ. για το θέμα Stadter, *Commentary*, ό.π., σσ. 69, 115· Podlecki, *Perikles*, ό.π., σσ. 18-23, ιδ. 20.

48. *Περὶ Ἀντιδ.* 235: Περικλῆς δὲ δυοῖν ἐγένετο μαθητής, Ἀναξαγόρου τε τοῦ Κλαζομενίου καὶ Δάμωνος τοῦ κατ' ἐκείνον τὸν χρόνον φρονιμωτάτου δόξαντος εἶναι τῶν πολιτῶν.

του στη φιλοσοφική παιδεία του Αναξαγόρα. Αυτή η επίδραση του φιλοσόφου στον Περικλή φέρνει τον Βίον κοντά στα Πολιτικά Παραγγέλματα. Εκεί, η ενασχόληση με την πολιτική θέτει ως απαραίτητη προϋπόθεση τη σωστή προαίρεσιν (798C· 815C), εδώ είναι ο φιλοσοφικός λόγος του Αναξαγόρα ο οποίος καλλιεργεί τη φύση του Περικλή. Στο *Περὶ τοῦ ὅτι μάλιστα τοῖς ἡγεμόσι δεῖ τὸν φιλόσοφον διαλέγεσθαι* 776D η φιλοσοφία παρομοιάζεται με την ιατρική: ὅπως ο ἰατρός θα θεραπεύσει με μεγαλύτερη ικανοποίηση τον οφθαλμό κάποιου ο οποίος είναι υπεύθυνος πολλών, ἔτσι και ο φιλόσοφος καλείται να προσανατολίζεται προς το πνεύμα εκείνου του πολιτικού ο οποίος μεριμνά για πολλούς και είναι αναγκαίο να ασκεί την αρετή. Ο Αναξαγόρας μετέδωσε στον Περικλή τη σοβαρότητα και τη μεγαλοφροσύνη που αντιτίθενται στη φτηνή δημαγωγία και τη βωμολοχία (*Περ.* 4,6: ὄγκον καὶ φρόνημα δημαγωγίας ἐμβριθέστερον). Στα Πολιτικά Παραγγέλματα (800B-C) ο Πλούταρχος εκθειάζει το δημόσιο ἦθος του Περικλή, χωρίς να μνημονεύει την επίδραση του φιλοσόφου. Στη βιογραφία ο φιλοσοφικός λόγος ἔχει ὄνομα και ο Χαιρωνέας επιθυμεί να αναγάγει στη φιλοσοφική παιδεία του Αναξαγόρα την ἥρεμη και αταλάντευτη εκφορά του λόγου του Περικλή, τη συγκροτημένη δημόσια παρουσία αλλά και τη στιβαρή του στάση ἔναντι των προσωπικών επιθέσεων (*Περ.* 5,1-2). Στην εξέλιξη της βιογραφίας ο Πλούταρχος θα επιμείνει στον ρόλο του Αναξαγόρα στη συγκράτηση των παθῶν, τη λογική εξήγηση υπερφυσικών φαινομένων και τη ρητορική δεινότητα του Περικλή.⁴⁹ Γι' αυτό τον σκοπό, και ανεξάρτητα από τις προθέσεις του Πλάτωνα, θα χρησιμοποιήσει υπέρ αυτού (8,1-2) και τη σύνδεση του Περικλή με τον Αναξαγόρα στον πλατωνικό *Φαῖδρος* 270a.⁵⁰ Σε αυτό κατατείνουν και ευδιάκριτες γλωσσικές αντιστοιχίες (*Περ.* 5,1: μετεωρολογίας καὶ μεταρσιολεσχίας ὑποπιμπλάμενος· Πλάτ. *Φαῖδρ.* 270a: μετεωρολογίας ἐμπλησθείς).⁵¹

Είναι προφανές ωστόσο ότι η βιογραφία είναι πιο περίπλοκη στην ερμηνεία της από τα αποσπασματικά παραινετικά Πολιτικά Παραγγέλματα. Ένα παράδειγμα είναι ενδεικτικό: στον *Περ.* 11,3 η αρνητική περίοδος πολιτικών αντιπαλοτήτων στην κλασική Αθήνα, η διαφορά δημο-

49. *Περ.* 4,6-6,5· 8,1-2· 16,8-9· 32,2-5.

50. Ειρωνικό θεωρούν τον συσχετισμό ο Stadter, *Commentary*, ὁ.π., σ. xlii· Podlecki, *Perikles*, ὁ.π., σσ. 28-30. Αντίθετα, θετική αποτίμηση του Περικλή στον *Φαῖδρος* διακρίνει ο H. Yunis, *Taming Democracy. Models of Political Rhetoric in Classical Athens*, Ithaca/Λονδίνο 1996, σσ. 207-210.

51. Στον *Περ.* 8,2 ο Πλούταρχος παραθέτει αυτολεξεί τμήματα του χωρίου με ονομαστική αναφορά στον Πλάτωνα: τὸ γὰρ «ὕψηλόνουν τοῦτο καὶ πάντη τελεσιουργόν», ὡς ὁ θεῖος Πλάτων φησί, «πρὸς τῷ εὐφυῆς εἶναι κτησάμενος» ἐκ φυσιολογίας, καὶ τὸ πρόσφορον ἑλκυσίας ἐπὶ τὴν τῶν λόγων τέχνην, πολὺ πάντων διήνεγκε.

κρατικών και αριστοκρατικών, παρομοιάζεται με μια κρυφή ανωμαλία του σιδήρου (διπλόη τις ύπουλος ὥσπερ ἐν σιδήρῳ), η οποία επέφερε σχίσμα στην πολιτική ζωή, με αντίπαλους πρωταγωνιστές τον Περικλή και τον Θουκυδίδη Μελησίου. Ο Πλούταρχος όχι μόνο δεν αποκρύπτει, αλλά μεγεθύνει την πολιτική αντιπαράθεση, για να εξηγήσει πώς σε αυτή και μόνο τη συγκυρία ένας φύσει αριστοκρατικός Περικλής οδηγήθηκε στην αντίπαλη πολιτική παράταξη και, μάλιστα, πέραν του μέτρου (11,4): διὸ καὶ τότε μάλιστα τῷ δήμῳ τὰς ἡνίας ἀνείς ὁ Περικλῆς ἐπολιτεύετο πρὸς χάριν.⁵² Η προσέγγιση στα Πολιτικά Παραγγέλματα είναι διαφορετική, καθώς εκεί δεν τίθεται θέμα μεταβολής του ήθους. Στο 802B ο πολιτικός καλείται να «λειάνει» την πολιτική ζωή, όπως ο τεχνίτης τους ὄζους των ξύλων και τις διπλόας του σιδήρου. Ο Περικλής των Πολ. Παρ. ανταποκρίνεται καθολικά σε αυτή την απαίτηση, ο Περικλής της βιογραφίας θα το πράξει στη γνήσια, κατά τον Πλούταρχο, φάση διακυβέρνησής του, ενώ στη δημαγωγική πράττει το αντίθετο. Ο Πλούταρχος, αντλώντας από την αρνητική για τον Περικλή παράδοση, δεν θα αποκρύψει τις κατηγορίες εναντίον του πολιτικού ούτε τις αρνητικές συμπεριφορές· η δική του καθοριστική συμβολή συνίσταται στην ένταξή τους στη διαδικασία της βιογράφησης. Συνειδητή, λοιπόν, επιλογή του είναι να υιοθετήσει ως σταθερή βάση τη θετική αποτίμηση του Θουκυδίδη και να ερμηνεύσει την όποια παρέκκλιση από αυτή ως προσωρινή. Με αυτό το σκεπτικό, η στροφή του Περικλή προς τον δήμο ήταν αντίθετη προς τη φύση του (7,3): παρὰ τὴν αὐτοῦ φύσιν ἤκιστα δημοτικὴν οὖσαν.⁵³ Η δημαγωγική του συμπεριφορά, η οποία αντιτίθεται στην εξιδανικευμένη εικόνα των Πολιτικῶν Παραγγεμάτων, οφειλόταν στην προσήλωση των αριστοκρατικών στον Κίμωνα και στον φόβο του Περικλή απέναντι στον δήμο, ο οποίος έβλεπε στο πρόσωπό του έναν νέο Πεισίστρατο (7,1· 7,4).⁵⁴ Ο Πλούταρχος αιτιολογεί έτσι, με το εύρημα της προσωρινής μόνο παρέκκλισης, τὴν αἰτίαν τῆς μεταβολῆς (9,1).⁵⁵

Ο Ph. Stadter αποδίδει στη ρητορική στόχευση του Πλουτάρχου την ερμηνεία με την οποία εκθειάζεται από το κεφ. 15 κ.ε. η αυθεντική φύση του Περικλή.⁵⁶ Και ο A. W. Gomme ισχυρίζεται ότι ο Πλούταρχος βρήκε

52. Πρβ. Chr. Pelling, «Plutarch and Thucydides», στο: Ph. A. Stadter (επιμ.), *Plutarch and the Historical Tradition*, Λονδίνο/Νέα Υόρκη 1992, σσ. 25-27 (ανατ. στο: Chr. Pelling, *Plutarch and History. Eighteen Studies*, Λονδίνο 2002, σσ. 128-130).

53. Πρβ. για την αντίθεση προς τη φύσιν Αίμ. 30,1· Κοριολ. 18,2· Τιμολ. 14,4· Μάρ. 28,1· Λούκ. 6,2· Σύγχερ. Ἔργ./Κλ.-Γρ. 5,5.

54. Βλ. Podlecki, *Perikles*, ὁ.π., σσ. 35-45.

55. Για την πολιτική εξέλιξη του Περικλή βλ. A. B. Breebart, «Plutarch and the Political Development of Pericles», *Mnemosyne* 24 (1971) 260-272.

56. Ph. A. Stadter, «The Rhetoric of Plutarch's *Pericles*», *AncSoc* 18 (1987) 251-269, ιδ. 260

ένα πρόσφορο μέσο για να υπερβεί τις αντιφάσεις των πηγών του.⁵⁷ Αλλά το εγχείρημα του βιογράφου δεν είναι αποτέλεσμα μόνο ρητορικών τεχνικών ούτε αποτελεί συμπλήρωμα ετερογενών πηγών: απορρέει από τη θεμελιώδη για τη βιογράφιση σχέση της φύσεως με το ἦθος ενός προσώπου. Η φύσις παραμένει αμετάβλητη, αλλά οι καρποί της, το ἦθος και οι τρόποι, μεταβάλλονται, ανάλογα με την καλλιέργεια της φύσεως και την επίδραση του πάθους.⁵⁸ Αυτή η καθοριστική παράμετρος παρέχει τη δυνατότητα στον Πλούταρχο, μετά τη λήξη της περιγραφής της πολιτικής διαμάχης για την εξουσία, να προβάλλει όχι πλέον τον δημαγωγικό αλλά τον αριστοκρατικό Περικλή. Ως εκ τούτου έρχονται εκ νέου στο προσκήνιο οι χαρακτηριστικές ιδιότητές του από τα Πολιτικά Παραγγέλματα, οι οποίες τον αναδεικνύουν και στη βιογραφία σε ιδανικό πολιτικό ηγέτη.

Το κεφ. 15, το οποίο είναι ένα από τα πιο καλοδουλεμένα τμήματα της βιογραφίας, καταδεικνύει με σαφήνεια τον τρόπο με τον οποίο ο Πλούταρχος συνθέτει τις πηγές του, ενώ, παράλληλα, ο αναγνώστης-θεατής καλείται να παρατηρήσει το αποτέλεσμα με προσοχή. Ο βιογράφος εκκινεί μεν από τη θετική θουκυδίδεια παράδοση για τον Περικλή, αλλά αποπειράται να τη συνδέσει και με μια θετική αποτίμηση από τον Πλάτωνα. Η J. de Romilly⁵⁹ παρέβαλε το κείμενο του Πλουτάρχου με εκείνο του Θουκυδίδη και επισήμανε την αποσιώπηση λέξεων ή φράσεων ή και την αντιστροφή της σειράς του θουκυδίδειου κειμένου, γεγονός που το απέδωσε στα διαφορετικά ενδιαφέροντα του βιογράφου, ο οποίος δεν ήταν σε θέση να οδηγηθεί στην εις βάθος ανάλυση του ιστορικού. Αλλά αυτή η ερμηνεία είναι μονοδιάστατη υπέρ του Θουκυδίδη⁶⁰. Αν συγκεκριμενοποιήσει κανείς τα ενδιαφέροντα του Πλουτάρχου, θα διαπιστώσει ότι ο βιογράφος όχι μόνο δεν εξαρτάται αποκλειστικά από τον Θουκυδίδη, αλλά συνδυάζει ευφυώς ετερόκλητες πηγές, για να προσφέρει έναν ολοκληρωμένο και πειστικό χαρακτήρα στους αναγνώστες του. Στο 15,1 η φράση *ἀριστοκρατικὴν καὶ βασιλικὴν πολιτείαν ἀνακαλεί*, ως εσωτερική παραπομπή, τη ρήση του Θουκυδίδη για τον Περικλή (2,65,9), την οποία ο Πλούταρχος αυτολεξεί παραθέτει στο 9,1 και

κ.ε.: Stadter, *Commentary*, ό.π., σσ. xxxviii-xliv.

57. Gomme, *Commentary*, ό.π., σ. 66.

58. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα βρίσκουμε στη Σύγκρ. Θησ.-Ρωμύλ. 31,1: *ἀφοτέρων τοίνυν τῆ φύσει πολιτικῶν γεγονότων οὐδέτερος διεφύλαξε τὸν βασιλικὸν τρόπον, ἐξέστη δὲ καὶ μετέβαλε μεταβολὴν ὁ μὲν δημοτικὴν, ὁ δὲ τυραννικὴν, ταῦτ' ἄν' ἐναντίων παθῶν ἀμαρτόντες.*

59. J. de Romilly, «Plutarch and Thucydides or the Free Use of Quotations», *Phoenix* 42 (1988) 22-34, ιδ. 23 κ.ε.

60. Πρβ. και Said, «Plutarch», ό.π., σ. 16.

την ερμηνεύει ως αριστοκρατική διακυβέρνηση της Αθήνας. Η ικανότητα του Περικλή να διαπαιδαγωγήσει και να κατευθύνει τον δήμο συνοδεύεται, στη συνέχεια, από θουκυδίδειες αναμνήσεις τόσο ως προς τη γλώσσα όσο και ως προς το περιεχόμενο. Γλωσσική ανάμνηση αποτελεί, επί παραδείγματι, το ρήμα *ἄγειν* που απαντά και στον Θουκυδίδη (2,65,8: *αὐτὸς ἤγε*) και στον Πλούταρχο (15,1: *ἤγε ... τὸν δῆμον*), ενώ το μάλιστα *δ' ἐλπίσι ... συστέλλων τὸ θρασυνόμενον αὐτῶν καὶ τὸ δύσθυμον ἀνείεις καὶ παραμυθούμενος* (15,2) παραφράζει το θουκυδίδειο κείμενο.⁶¹ Αλλά οι εικόνες που προστίθενται συμπληρώνονται από τον Πλάτωνα. Ο Περικλής ήταν σε θέση να πείθει και να διδάσκει τον δήμο, αλλά και να τον αντιμετωπίζει όπως ο ιατρός ένα χρόνιο νόσημα (15,1). Το μοτίβο του πολιτικού-ιατρού δηλώνει πλατωνική επίδραση. Στην *Πολιτεία* (564b-c) και στον *Γοργία* (521e-522a) ο φιλόσοφος-πολιτικός παρομοιάζεται με ιατρό, ο οποίος καλείται να θεραπεύσει το άρρωστο σώμα της πολιτείας. Στον *Φαῖδρο* 270b η ρητορική παραλληλίζεται με την ιατρική. Το ότι ο Πλούταρχος ακολουθεί τον Πλάτωνα επικυρώνεται με την αναφορά στην πλατωνική ρήση ότι η ρητορική είναι *ψυχαγωγία* (*Φαῖδρ.* 271c), με κύρια ενασχόλησή της την *περὶ τὰ ἤθη καὶ πάθη μέθοδον* (*Περ.* 15,2). Το χωρίο αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς ο Πλούταρχος πιστώνει στον Περικλή την πλατωνική εικόνα μιας ψυχολογικής κατεύθυνσης της ρητορικής, η οποία στηρίζεται σε φιλοσοφική-διαλεκτική βάση. Αλλά στον *Γοργία* 515b κ.ε.⁶² ο Πλάτων αμφισβητεί την ικανότητα λαμπρών πολιτικών, όπως του Περικλή, του Κίμωννα, του Μιλτιάδη και του Θεμιστοκλή, να διαπαιδαγωγήσουν τους πολίτες. Ιδιαίτερα συζητείται ο Περικλής, ο οποίος μετά την ενασχόλησή του με την πολιτική δεν οδήγησε σε βελτίωση του ηθικού επιπέδου των πολιτών (516b).⁶³ Οι Αθηναίοι όχι μόνο δεν έγιναν πιο δίκαιοι, αλλά τον κατηγόρησαν για κλοπή και, γενικά, χειροτέρευσαν (516c: *ἀγριωτέρους γε αὐτοὺς ἀπέφηνεν ἢ οἴους παρέλαβεν*). Ο Πλούταρχος, παρόλο που τη γνωρίζει,⁶⁴ δεν υιοθετεί ούτε μνημονεύει στη βιογραφία του Περικλή την παραπάνω κριτική. Αντίθετα, την πλατωνική παρομοίωση του πολιτικού με ηγέτη, ο οποίος αντιμετωπίζει την αχαλίνωτη αναστάτωση των κακοαναθρεμμένων ζώων (*Γοργίας* 516a-e-πρβ. και *Φαῖδρ.* 246a-b), ή την παρομοίωση της πολιτείας με ακυβέρνητο

61. Θουκ. 2,65,9: *ὅποτε γοῦν αἰσθητό τι αὐτοὺς παρὰ καιρὸν ὕβρει θαρσοῦντας, λέγων κατέπλησεν ἐπὶ τὸ φοβεῖσθαι, καὶ δεδιότας αὐτὸν ἀλόγως ἀντικαθίστη πάλιν ἐπὶ τὸ θαρσεῖν.*

62. Πρβ. Αριστ. *Πολιτικά* 1274a 8-9, 1310a 25 κ.ε.

63. Ο Σωκράτης θέτει τελικά το ερώτημα: *οὐκ ἔδει αὐτοὺς, ὡς ἄρτι ὠμολογοῦμεν, δίκαιοτέρους γεγενῆσθαι ἀντὶ ἀδικωτέρων ὑπ' ἐκείνου, εἴπερ ἐκείνος ἐπεμελεῖτο αὐτῶν ἀγαθὸς ὢν τὰ πολιτικά;*

64. Βλ. Αριστ. 25,9.

πλοίο, στο οποίο οι ναύτες στασιάζουν για το ποιος θα πάρει το πηδάλιο (Πολιτ. 488a-d), την παραλλάσσει με την εικόνα του στιβαρού ηγέτη ο οποίος γνωρίζει να χαλιναγωγεί και να κυβερνά με επιτυχία τον δήμο (15,1-2).⁶⁵ Με αυτό τον τρόπο μετατρέπει τεχνηέντως και τον φιλόσοφο σε υποστηρικτή του Περικλή, όχι μόνο της ρητορικής του δεινότητας αλλά της συνολικής πολιτικής του. Όταν, τέλος, στο 15,3 τονίζεται ότι στην ψυχαγωγία του δήμου δεν συνετέλεσε μόνο η ρητορική δεινότητα του Περικλή, αλλά και *ἡ περὶ τὸν βίον δόξα καὶ πίστις τοῦ ἀνδρός*, όπως εκφράστηκε μέσα από την ακεραιότητά του και την αφιλοχρηματία του, επανέρχεται στον χαρακτηρισμό του Θουκυδίδη (2,65,8), τον οποίο σκόπιμα επικαλείται, για να συμφιλώσει τη θουκυδίδεια θετική με την πλατωνική αρνητική παράδοση και να προσαρμόσει και τις δύο στην κατεύθυνση της αριστοκρατικής διακυβέρνησης του Περικλή, η οποία ήταν, εν τέλει, και η μόνη αυθεντική. Η «ring-composition» του χωρίου είναι αποτέλεσμα ευφυούς δομής και λεπτής επεξεργασίας του κειμένου.

Η κυριαρχία του Περικλή στα πάθη, η κατεξοχήν έκφραση της *πραότητος*, κλιμακώνεται στην αντιμετώπιση της οργής των συμπολιτών του κατά τη διάρκεια του πελοποννησιακού πολέμου (κεφ. 33 και 34). Οι παρομοιώσεις είναι άκρως σημαντικές. Ο αναγνώστης-θεατής παρατηρεί τον Περικλή ως νεώς κυβερνήτην, ο οποίος κατευθύνει με επιτυχία το πλοίο σε όλες τις δυσμενείς καταστάσεις (33,6). Η αντίδραση του πολιτικού στην οργή των συμπολιτών του, την οποία υποκινούν και οι δημαγωγοί, είναι έκφραση φρονήματος και πραότητας (34,1): *πλὴν ὑπ' οὐδενὸς ἐκινήθη τῶν τοιούτων ὁ Περικλῆς, ἀλλὰ πράως καὶ σιωπῇ τὴν ἀδοξίαν καὶ τὴν ἀπέχθειαν ὑφιστάμενος* (πρβ. 35,3: *παρηγορεῖν καὶ ἀναθαρρύνειν*).⁶⁶ Στον αντίποδα, η οργή του δήμου, εξαγριωμένου λόγω της λοιμώδους νόσου, υπερβαίνει κάθε όριο και, κατευθυνόμενη εναντίον του Περικλή, παρομοιάζεται με τη συμπεριφορά αρρώστων, οι οποίοι σε κατάσταση παροξυσμού στρέφονται εναντίον του ιατροῦ ἢ του πατέρα τους (34,5). Κατά συνέπεια, ο γεμάτος πάθη δήμος, λειτουργεί ως αρνητικό συγκριτικό μέγεθος απέναντι στην αυτοκυριαρχία του Περικλή, του οποίου ο έπαινος κορυφώνεται στο κεφ. 39: *ἐπιείκεια, πραότης* και

65. Ο δήμος παρομοιάζεται με άγριο άλογο στον Περ. 7,8: *ὡσπερ ἵππον ἐξυβρίσαντα*, και 11,4: *τῷ δήμῳ τὰς ἡνίας ἀνείς*. Ο Περικλής ως νεώς κυβερνήτης στον Περ. 33,6. Στο 15,1-2 και οι δύο εικόνες κυριαρχούν στη σκέψη του Πλουτάρχου: *το καὶ μάλα δυσχεραίνοντα κατατείνων καὶ προσβιβάζων* υπαινίσσεται την εικόνα του πολιτικού ως ηνιόχου, ενώ τα *ὡσπερ οἶαξι, συστέλλων, ἀνείς* παραπέμπουν τόσο στον χώρο της ιππικής όσο και της ναυτικής τέχνης. Βλ. Stadter, *Commentary*, ό.π., σσ. 190-191· Said, «Plutarch», ό.π., σσ. 18-24.

66. Στο σημείο αυτό υπάρχει κεντρικός παραλληλισμός με τον Φάβιο Μάξιμο. Πρβ. Φάβ. 7,7: *τὴν μὲν ὀργὴν ἔφερον πράως τῶν πολιτῶν*· 10,2: *ἔφερον ἀπαθῶς καὶ ῥαδίως ὅσον ἐπ' αὐτὰ τὰ γινόμενα*.

φρόνημα συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους. Είναι αξιοσημείωτο για την κατακλείδα της βιογραφίας, πώς ο Πλούταρχος επαναλαμβάνει στο χωρίο την προσωνομία Όλύμπιος. Ενώ στο 8,2-4 μνημονεύει ποικίλες ερμηνείες και τονίζει τη σκωπτική διάθεση των κωμωδιογράφων, στο 39,2 αλλάζει ριζικά τη σήμανσή της: την αποδίδει αποκλειστικά στην κυριαρχία του Περικλή έναντι των παθών, ως μόνη ικανή ερμηνεία η οποία του προσδίδει, μέσω της προσωνομίας, έναν τιμητικό τίτλο. Συνιστά, μάλιστα, και την αφορμή για έναν ομηρικό συνειρμό με πολεμική κριτική εναντίον των ποιητών και του τρόπου που παριστάνουν τους θεούς γεμάτους πάθη.⁶⁷ Η μνεία των θεών αποκτά με αυτό τον τρόπο ευρύτερη διάσταση. Ο Πλούταρχος διατηρεί υπαινικτικά τον παραλληλισμό του Περικλή με το θείο, ο οποίος παραμένει σταθερό μοτίβο από την αρχή της βιογραφίας (βλ. π.χ. 3,5), αλλά τον διοχετεύει σε νέα, θετικά αυτή τη φορά συμφραζόμενα. Στον επίλογο της βιογραφίας ο Πλούταρχος απαλλάσσει τον Περικλή και από την κατηγορία της αλαζονείας (βλ. Περ. 5,3): οι ίδιοι οι Αθηναίοι διαπίστωσαν μετά τον θάνατό του ότι δεν υπήρξε άλλη προσωπικότητα που να συνδυάζει επιτυχέστερα την προσήνεια με τη σοβαρότητα: *μετριώτερον έν ὄγκω και σεμνότερον έν πραότητι* (39,3). Στον Φωκ. 2,9 μια τέτοια αρμονική διακυβέρνηση της πολιτείας παρομοιάζεται με τη θεία διοίκηση του κόσμου.⁶⁸ Επομένως, ο παραλληλισμός του Περικλή με το θείο επανέρχεται συνειρμικά και στον επίλογο της βιογραφίας, για να στηρίξει την πλουτάρχεια ερμηνεία σχετικά με την πραγματική φύσιν του Περικλή και να εδραιώσει στον αναγνώστη-θεατή της βιογραφίας τον μιμητικό ζήλο για τα έργα του.

Η συγκριτική ανάλυση της παρουσίας του Περικλή στα Πολιτικά Παραγγέλματα και στον Βίον κατέδειξε την ευρύτητα της θέσης του Πλουτάρχου περί μιμητικού ζήλου της αρετής ως ύψιστης τέχνης. Στο προοίμιο των Πολιτικών Παραγγεμάτων ο Πλούταρχος κάνει μνεία της αξίωσης του Μενέμαχου να λάβει πολιτικά παραδείγματα (798B), αίτημα στο

67. Περ. 39,2: *τὸν μὲν τόπον ... ἀσφαλὲς ἔδος καὶ ἀσάλευτον καλοῦντες ... αὐτοὺς δὲ τοὺς θεοὺς ταραχῆς καὶ δυσμενείας καὶ ὀργῆς ἄλλων τε μεστοὺς παθῶν ἀποφαίνοντες.* Πρβ. Όμ. ζ 42-45· Meinhardt, *Perikles*, ό.π., σ. 67· Stadter, *Commentary*, ό.π., σ. 348· E. Alexiou, «Die Funktion der Homerzitate in Plutarchs Biographien», στο: A. Haltenhoff - F.-H. Mutschler (επιμ.), *Hortus Litterarum Antiquarum. Festschrift für H. A. Gärtner*, Χαϊδελβέργη 2000, σσ. 64-65.

68. Πρβ. Φωκ. 2,8-9: *ἐπιστασία καὶ κυβέρνησις ἀνθρώπων ... τὸ σεμνὸν ἔχουσα τῶ ἐπιεικῇ δὺσμεικτον· ἐὰν δὲ μειχθῆ, τοῦτ' ἔστιν ἡ πάντων μὲν ῥυθμῶν, πασῶν δ' ἁρμονιῶν ἐμμελεστάτη καὶ μουσικωτάτη κρᾶσις, ἣ καὶ τὸν κόσμον ὁ θεὸς λέγεται διοικεῖν, οὐ βιαζόμενος, ἀλλὰ πειθοῖ καὶ λόγῳ παράγων τὴν ἀνάγκην.*

οποίο ο ίδιος ανταποκρίνεται θετικά. Βασικό κριτήριο για την ενεργό συμμετοχή στην πολιτική ζωή θεωρεί την προαίρεσιν του πολιτικού, με σαφή επίγνωση του ρόλου του (798C). Ο Περικλής είναι ένα από τα παραδείγματα προς μίμηση, καθώς παριστάνεται, με αποκλειστικά θετικές αναφορές, ως ιδανικός πολιτικός άρχοντας. Στην πλουτάρχεια σκέψη κυριαρχεί η μορφή του αθηναίου πολιτικού, ενός φιλοσοφικά πεπαιδευμένου ηγέτη ο οποίος είναι κυρίαρχος των παθών και των προσωπικών φιλοδοξιών. Αυτή η σύλληψη βρίσκεται σε άμεση αντιστοιχία με τα λεγόμενα του Πλουτάρχου στο προοίμιο της συζυγίας Περικλής-Φάβιος Μάξιμος (2,2-4), ότι το καλό, η αρετή, εμπνέει στον αναγνώστη της βιογραφίας μιμητικό ζήλο. Ότι παρόμοιες φιλοσοφικές ιδέες αναπτύσσονται στα *Ἠθικά* και στους *Βίους* δεν είναι έκπληξη. Ο A. Wardman εύστοχα διατυπώνει μια θέση που το παράδειγμα του Περικλή την επιβεβαιώνει: «The Lives therefore are, for Plutarch, moral philosophy in another genre». ⁶⁹

Αλλά οι θέσεις του Πλουτάρχου περί αρετής είναι πολύ πιο ομοιογενείς στο προοίμιο της συζυγίας Περικλής-Φάβιος Μάξιμος και στα *Πολιτικά Παραγγέλματα*, από ό,τι στην αφήγηση του κυρίου σώματος της βιογραφίας. Οι ήρωες του Πλουτάρχου δεν είναι εξιδανικευμένοι και το ηθικό μήνυμα των βιογραφιών δεν είναι ευθύ. Στον *Κίμων* 2,3-5 ο Πλούταρχος παρομοιάζει τον ρόλο του με αυτόν ενός ζωγράφου, ο οποίος δεν θα παραλείπει αλλά ούτε θα τονίσει υπερβολικά τα ελαττώματα ενός προσώπου. Γιατί το δεύτερο κάνει άσχημη τη μορφή, το πρώτο ανόμοια προς την πραγματικότητα. Στον *Δημήτριο* 1,4 η δικαιοσύνη, η σωφροσύνη και η φρόνησις χαρακτηρίζονται ως οι τελειότερες τέχνες, οι οποίες είναι σε θέση να προβούν σε ορθές κρίσεις, να απορρίψουν τα αρνητικά και βλαβερά και να δεχθούν τα θετικά και ωφέλιμα ερεθίσματα. Η συζυγία *Δημήτριος-Ἀντώνιος* περιέχει, σύμφωνα με τον Πλούταρχο, αρνητικά παραδείγματα, κατάλληλα προς αποφυγή, όχι προς μίμηση. Αλλά στη συνέχεια, ο ίδιος ο Πλούταρχος, δείχνει να αμβλύνει την αρχική θέση του περί παραδειγμάτων προς αποφυγή, όταν κατατάσσει τις δύο προσωπικότητες στις μεγάλες φύσεις, οι οποίες παρήγαγαν μεγάλες κακίες αλλά και μεγάλες αρετές: *καὶ κακίας μεγάλας ὥσπερ ἀρετὰς αἰ μεγάλαι φύσεις ἐκφέρουσι* (1,7).⁷⁰

Στην πραγματικότητα, τα πρότυπα των ηρώων που καλούνται να

69. Wardman, *Plutarch's Lives*, ό.π., σ. 37. Πρβ. επίσης Fr. Frazier, *Histoire et morale dans les Vies Parallèles de Plutarque*, Παρίσι 1996, σσ. 130-140.

70. Πρβ. Duff, *Plutarch's Lives*, ό.π., σ. 64: «The difference is surely one of degree, degrees of good and bad». Πρβ. του ίδιου, «Plutarch, Plato and 'Great Natures'», στο: A. Pérez Jiménez κ.ά. (επιμ.), *Plutarco, Platón y Aristóteles. Actas del V Congreso Internacional de la I.P.S.*, Μαδρίτη 1999, σσ. 313-332.

μιμηθούν ή να αποφύγουν οι αναγνώστες του Πλουτάρχου είναι λιγότερο ευκρινή από τις γενικές θέσεις που προβάλλουν τα προοίμια. Ο Chr. Pelling επιχειρεί μια διάκριση των ηθικών στόχων του Πλουτάρχου: διακρίνει ανάμεσα σε «προτρεπτική» (protreptic) ή «αποκαλυπτική» (expository) ηθική, με σαφή αξιολόγηση και άμεσα ή έμμεσα στοιχεία επαίνου ή φόγου και «περιγραφική» (descriptive) ή «διερευνητική» (exploratory) ηθική, η οποία παριστάνει τις σκληρές εναλλαγές στη ζωή ενός ανθρώπου, κορυφώσεις και ταπεινώσεις, χωρίς να εκπέμπει ένα ξεκάθαρο ηθικό δίδαγμα αλλά μια αλήθεια για την ανθρώπινη φύση.⁷¹ Στην πρώτη περίπτωση παρεμβάλλει ο συγγραφέας που εγκωμιάζει ή καταδικάζει, στη δεύτερη ο αναγνώστης είναι εκείνος που πρέπει να τοποθετηθεί κριτικά απέναντι στη συμπεριφορά και τις πράξεις των πρωταγωνιστών. Κι ένα επιπλέον σημαντικό στοιχείο: οι ήρωες του Πλουτάρχου δεν είναι απομονωμένοι, βρίσκονται πάντοτε σε σχέση, σε αλληλεξάρτηση με την κοινωνία στην οποία δρουν,⁷² απεικονίζοντας μια πραγματικότητα η οποία ανταποκρίνεται στις γνώσεις και τις προσδοκίες των αναγνωστών. Οι επιτυχίες τους και οι αποτυχίες τους, οι συνθέσεις και οι αντιθέσεις με το ανθρώπινο περιβάλλον τους γίνονται κατανοητές στους αποδέκτες των *Παραλλήλων Βίων*, οι οποίοι μετέχουν και οι ίδιοι ενεργά στην αξιολόγηση των πρωταγωνιστών των βιογραφιών. Όπως ο Πλούταρχος στο προοίμιο του *Αϊμιλίου Παύλου* 1,1 δηλώνει ότι, σαν να βρισκόταν μπροστά σ' ένα κάτοπτρο της ιστορίας, ανέπτυξε σταδιακά την προσωπική επιθυμία να κοσμήσει τη ζωή του, μιμούμενος τις αρετές των ηρώων του, έτσι και στους αναγνώστες των βιογραφιών επιφυλάσσεται ο ρόλος των ενεργών παρατηρητών, οι οποίοι καλούνται, στη συνέχεια της ελληνικής και ρωμαϊκής ιστορικής τους παράδοσης, να παρατηρήσουν συστηματικά προσωπικότητες υπαρκτές, με τις αρετές και τις αδυναμίες τους, όχι εξωπραγματικές φύσεις.⁷³

71. Pelling, «Aspects», ό.π., σ. 274· του ίδιου, *Plutarch's Life of Antony*, Κέμπριτζ 1988, σσ. 15-16· του ίδιου, «The Moralism of Plutarch's Lives», στο: D. Innes κ.ά. (επιμ.), *Ethics and Rhetoric. Classical Essays for Donald Russell*, Οξφόρδη 1995, σσ. 205-220 (= «Il moralismo delle Vite di Plutarco», στο: I. Gallo - B. Scardigli (επιμ.), *Teoria e prassi politica nelle opere di Plutarco. Atti del V Convegno Plutarco*, Νάπολη 1995, σσ. 343-361).

72. Βλ. γι' αυτή τη διάσταση Chr. Pelling, «Constructing Personalities: A tale of Two Gills», προσθ. στο «Childhood and Personality in Greek Biography», στο: Chr. Pelling, *Plutarch and History. Eighteen Studies*, Λονδίνο 2002, σ. 324, ο οποίος επιχειρεί να μεταφέρει στους Βίους του Πλουτάρχου την «objective/participant» προσέγγιση της προσωπικότητας, σύμφωνα με τη διάκριση του C. Gill, *Personality in Greek Epic, Tragedy, and Philosophy: The Self in Dialogue*, Οξφόρδη 1996.

73. Βλ. για το μοτίβο του κατόπτρου και τις συνδηλώσεις του Duff, *Plutarch's Lives*, ό.π., σσ. 30-34· Stadter, «Virtue», ό.π., σ. 500 κ.ε.· T. Whitmarsh, *Greek Literature and the Roman Empire. The Politics of Imitation*, Οξφόρδη 2001, σσ. 56-57 και προσφάτως Larmour,

Ο Περικλής είναι αναμφισβήτητα ένας από τους πιο θετικούς Βίους του Πλουτάρχου. Αλλά ο όρος «θετικός» είναι εξ ορισμού προβληματικός, επειδή δεν υπάρχουν εξιδανικευμένες προσωπικότητες. Όπως ακριβώς ο Περικλής του Πλουτάρχου, «for all his heroic dimensions, is a more real person as politician and political leader than the cool and logical thinker by Thucydides»,⁷⁴ κατά τον ίδιο τρόπο είναι πολύ λιγότερο εξιδανικευμένος στη βιογραφία από τον ιδανικό πολιτικό ηγέτη των *Πολιτικῶν Παραγγελμάτων*. Ο Περικλής είναι ένα παράδειγμα ηγέτη με φιλοσοφική παιδεία, κυρίαρχου των παθῶν, αλλά στη βιογραφία δεν παρουσιάζεται μόνο με θετικές συμπεριφορές. Και ο Πλούταρχος παραδέχεται ότι ο Περικλής δεν υπήρξε *ἀνεπίληπτος* (10,7). Είναι ενδεικτικό ότι στον *Περ.* 16,7 ο βιογράφος αναγνωρίζει με ρεαλισμό τη διαφορά ανάμεσα στον θεωρητικό, φιλοσοφικό βίο και τον πρακτικό πολιτικό, καθώς στον δεύτερο η αρετή συνδέεται με ρεαλιστικές ανθρώπινες ανάγκες, όπως ο πλούτος. Κατά συνέπεια, οι κατηγορίες της κωμωδίας από τη μια μεριά και η αριστοκρατική ηγεσία του Περικλή ως μεγάλου άνδρα από την άλλη συμπλέκονται σε ένα αξεδιάλυτο πλέγμα, το οποίο πρέπει να μελετήσει ο αναγνώστης ενδελεχώς.

Στο *Περὶ τοῦ Σωκράτους δαιμονίου* 575B-C ο Πλούταρχος παραβάλλει τους θεατές ενός ζωγραφικού πίνακα με τους «θεατές» έργων της αρετής. Διακρίνει ανάμεσα σε ερασιτέχνες και άτεχνους θεατές της ζωγραφικής, οι οποίοι είναι σε θέση να συλλάβουν μόνο τη γενική εντύπωση, σε αντίθεση με τους κριτικούς παρατηρητές, οι οποίοι αντιλαμβάνονται την κάθε λεπτομέρεια, χωρίς να αφήσουν τίποτε ανεξέταστο. Αντίστοιχα, ο απάιδευτος αναγνώστης των αληθινῶν πράξεων θα αρκестεί στη γενικότερη εικόνα και το τέλος των γεγονότων, ενώ ο θαυμαστής του ωραίου και κριτικός αναγνώστης, ο οποίος είναι «θεατής» των «καλλιτεχνημάτων» της αρετής ως μεγάλης τέχνης (*τὸν δὲ φιλότιμον καὶ φιλόκαλον τὸν ὑπ' ἀρετῆς ὥσπερ τέχνης μεγάλης ἀπειργασμένων θεατήν*), θα διερευνήσει τις πράξεις σε όλες τους τις λεπτομέρειες. Αν επαναφέρουμε στη μνήμη μας τις θέσεις του Πλουτάρχου στο προοίμιο της συζυγίας *Περικλῆς-Φάβιος Μάξιμος* περί μιμητικοῦ ζήλου της αρετής, τότε το παράδειγμα του Περικλή οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η βελτίωση των αναγνωστῶν, η παιδεία της πλουτάρχειας βιογραφίας, είναι πολύ περισσότερο συνδεδεμένη με την *ἱστορίαν τοῦ ἔργου* (*Περ.* 2,4), τη συστηματική δηλαδή ενασχόληση με τη βιογραφία, από όσο

«Statesman», ό.π., σ. 46 κ.ε., ο οποίος παρατηρεί (σ. 49): «virtue cannot be coherent and the statesman can never be the perfect subject».

74. Stadter, *Commentary*, ό.π., σ. liii.

εκπέμπει το προοίμιο της συζυγίας συνολικά. Η ηθική βελτίωση των «θεατών» δεν επιτυγχάνεται ούτε στο άγαλμα με τη θέασή του, ούτε στη βιογραφία με την απλή ανάγνωση και την παθητική μίμηση. Αν η βιογραφία είναι πραγματικά σε θέση να προκαλέσει μιμητικό ζήλο, αυτό προϋποθέτει έναν αναγνώστη απαιτητικό και με γνήσιο προβληματισμό. Το στοιχείο αυτό καθορίζει σε καίριο βαθμό τους παιδευτικούς στόχους της πλουτάρχειας βιογραφίας.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ

